

kulture, koje prema starijim odaju više želju, da zadive množinom i bogatstvom nakita, negoli stilskom tradicijom i solidnošću tehnike. Osobito se obilno za taj nakit upotrebljava biserje od staklovine i emalja i dosada nedostignuto bogatstvo jantarova nakita, koji se vrlo obilno nalazi u mladim grobovima nekropola u Jezerinama, Ribićima te u spomenutim ličkim grobištima. Pod keltskim dojmom mijenja se i sam pogrebni obred. Skeletne grobnice postaju sve rjeđe, a mjesto njih množe se grobnice s mrtvačkom paljevinom, te pokojnike spaljuju na lomači ili u posebnim *ustrinama*, a pepeo sabiru u žarama i zakapaju s njima i s određenom popudbinom u zemlju. U Gorici kod Posušja obretna je takva ustrina, koja nam jasno prikazuje konstrukciju prethistorijskog krematorija u obliku kamene zgrade s dva odjela, od kojih veći služi kao lomača, a manji kao *praefurnium* za materijal i ložaća. Konačno prevladaju i u Bosni ovakve grobnice s paljevinom i posve latenskim inventarom kao u Lamincima kod Bos. Gradiške, Mahrevićima kod Čajniča i Gorice kod Posušja, a mjesto starih ilirskih oblika pojavljuje se već koji rimski komad, kao preteča invazije, koja će i Kelte i Ilire podvrći gospodarstvu Rima.

C. T.

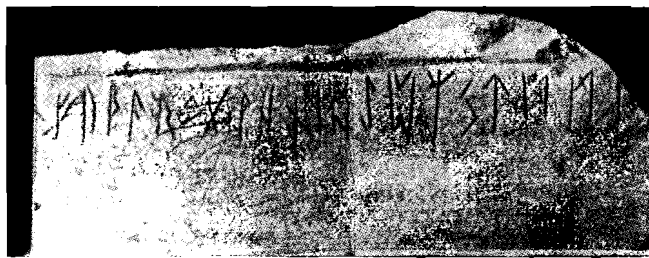
Povijest.

BOSNA U RIMSKO DOBA — Dalmacija.

BOSNA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (do 12. st.). Podjelom rimskoga carstva 395 pripalo je područje kasnije Bosne zapadnoj polovini; to se područje nalazilo na samoj granici, koja je išla od ušća Drine do blizu Budve. Seoba naroda nije do 6. st. ostavila ondje jačih tragova. Samo spomen na ostrogotsko vladanje od 489 do 535 očuvao se u nekoliko spomenika iz središnje Bosne, od kojih je najznatniji crkva u Brezi s runama urezanim u stup. U to se vrijeme ističe i municipij Bistue nova (v.) kao sijelo biskupa, koji sudjeluje na solinskim sinodama 530 i 533. Bizant, koji je uništio državu Ostrogota, nije mogao zaustaviti slavensko-avarsku bujicu potkraj 6. st. i na početku 7. st.; rimski su gradovi u unutrašnjosti bili tada razvaljeni. Kada je dolazak Hrvata postavio život u tadašnjoj Dalmaciji na nove temelje, staro stanovništvo, koje je dijelom bilo već romansko, povuklo se ponajviše u gorovitu unutrašnjost.

Prošlost je područja, na kome se razvila posebna oblast s imenom njegove glavne rijeke Bosne, do 12. st. posve tamna. Prema rezultatima, koji su se na osnovi nekih nezavršenih podataka mogli do danas postići, ta se oblast nalazila već u 2. polovini 9. st. pod vlasti hrvatskih knezova. Negdje »u današnjoj sjevero-istočnoj Bosni uz bugarsku ravnu Slavoniju i Srijem« (Šišić) graničila je Trpimirova Hrvatska s Bugarskom. To se neposredno susjedstvo nastavilo i za kasnijih hrvatskih vladara do polovine 10. st., kad je privremeno oslabila njihova moć. T. zv. pop Dukljanin, koga od toga vremena dijele više nego dva stoljeća, bilježi doduše neke događaje u Bosni 10. st. Njemu je poznato pustošenje Madžara polovinom toga stoljeća po Bosni, kojom tada vlada raški knez Časlav, a spominje i borbu mladoga Krešimira (II.) s bosanskim banom, koja je završila banovim bijegom i proširenjem Krešimirove vlasti na Bosnu. Prema istom piscu bugarski se car Samuel vratio preko Bosne sa svoga pohoda na Hrvatsku. Možda je tom prilikom osvojio i Bosnu, ali kada je Vasilije II. uništio njegovu državu 1018, Bosna je došla pod vlast Bizanta i ostala pod njom do Petra Krešimira IV.; nekako između 1058 i 1069 — zaključuje Šišić — pripojena je Hrvatskoj. Potkraj 11. st. Bosna je još jednom promijenila gospodara; dukljanski kralj Bodin postavio joj je za kneza nekoga Stjepana. Ali je hrvatsko-ugarska zajednica od 1102 odredila naskoro za duga stoljeća razvitak i Bosni; ta je do kraja svoje državne samostalnosti priznavala vrhovnu vlast hrvatsko-ugarskih vladara.

BOSNA U DOBA DRŽAVNE SAMOSTALNOSTI. *Zemljište bosanske povijesti*. Područje se Bosne kroz stoljeća neprestano povećavalo i smanjivalo. Od Porfirogenetove »zemljice« u polovini 10. st., koja se sterala oko gornje Bosne i njezinih pritoka, protegnula se najzad Bosna kao turski pašaluk do dalmatinskih gradova, velebitskog bedema i podravske nizine, a na istoku je zahvatila i porječje Lima. U početku 18. st. dobila je uglavnom one granice, koje su se do danas zadržale u dnevnoj upotrebi, a potpuno su one utvrđene zapravo tek s prestankom turske vlasti 1878.

RUNSKI ALFABET IZ BREZE

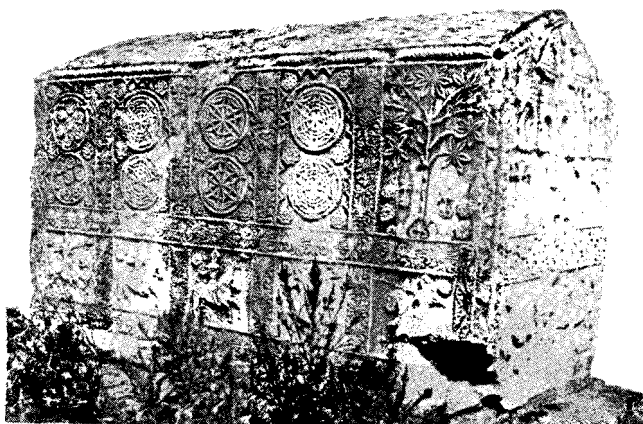
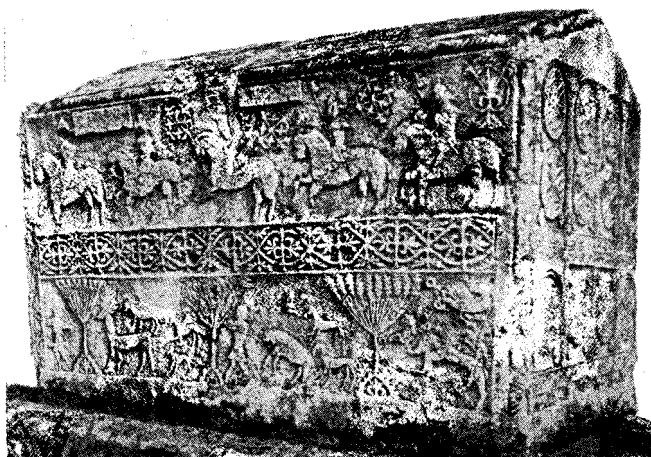
Prvobitnu jezgru, koja je oduvijek nosila bosansko ime, dijelile su od susjednih oblasti razvodne planine prema rijekama Vrbasu, Neretvi i Drini, a njezina je prirodna vrata na sjeveru zatvarala sutjeska Bosne kod Vranduka. S vremenom se ta jezgra proširila do srednje Drine, do teško prohodnih planina Čvrsnice i Prenja i do širokih bila na zapadnoj strani Vrbasa. Još u 14. st. razlikuje se to područje u upravnom pogledu od ostalih dijelova bosanske države kao prava *Bosna*. Tijekom 12. st. spustili su se Bošnjani dolinom Vrbasa i njegovih pritoka u *Dolnje Krajeve*, područje starih hrvatskih župa između Grmeča i Kozare. Jamačno su u to doba stekli i oblast oko donje Bosne i *Usore*, prozvanu imenom potonje rijeke, a istočno od nje i stranu *Sol*, kojoj su ime dala vrela slane vode pod Majevicom. Te su oblasti na sjeveru sačuvala svoju zemljišnu posebnost do pada bosanske države; Sol i Usora bile su čak često otkidane od državne jezgre. Poslije 1322 bile su

prilike osobito pogodne za širenje prema moru. Osvojivši župe na lijevoj obali Neretve zavladao su Bošnjani *Humom* do Dubrovnika; u isto su doba prodrli preko velikih krških polja — kao posebna oblast prozvanih *Završje* ili *Zapadne strane* — do mora između Cetine i Neretve, podloživši svojoj vlasti neretvansku *Krajinu*. Potkraj 14. st. postalo je sastavnim dijelom samostalke kao i turske Bosne gornje *Podrinje* i cijelo područje negdašnje *Travunije*. Sve su te naknadne tečevine pripale gotovo u cijelosti novom upravnom području, koje se od 1454 javlja pod imenom *Hercegovine*.

STUP IZ CRKVE U BREZI
S GOTSКИM RUNAMA

Gospodarstvo, društvo i država. Šumoviti sjever i krševiti jug razlikovali su se po izgledu tako reći od iskona. U srednjem su vijeku bile pod šumom mnogo veće površine negoli danas; sâm krš nije bio tako ljut i gol, pa je šuma učinila blažom poneku današnju golet, a rijeke je obilato hranila vodom. Stanovništvo se natisnulo u riječne doline i polja; kako se zemlja obrađivala veoma priprosto, ovisilo je ono poglavito o proizvodima stočarstva te lova i pčelarstva. Gospodarsko se obilježje zemlje odrazilo u izvozu, koji se sastojao ponajviše od stoke, sira, vune, kože, krzna, meda i voska. Kasnije se izvozila i sirova ruda, koju su doseljeni Sasi (prvi spomen 1339) kopali u porječju Lepenice, pa kraj Olova i Srebrenice. Sve do 15. st. trgovalo se i robljem, osobito ženskim; izraz »de Bosna« bio je već u 13. st. općenita oznaka za roba u Dubrovniku. Ovdje kao i u Drijevimama (Gabeli na donjoj Neretvi) skupljali su se trgovci robljem gotovo iz svega Sredozemlja. Premda je i u Bosni bilo trgovaca s različitih strana, osobito Talijana i Nijemaca, ipak su Dubrovčani uspjeli zavladatai njezinim tržištem. Oni uzimaju u zakup rudnike i carine,

(Foto Suljagić, Sarajevo)
 STEČAK IZ DONJE ZGOŠĆE
 Sarajevo, Zemaljski muzej

navraćaju u svoj grad bosansku trgovinu i snabdijevaju zemlju dragocjenom solju; njihov novac postaje glavno sredstvo razmjene i mjerilo vrijednosti za Bošnjane.

Priprosto se gospodarstvo odražava u slabo razvijenom društvu. U selima živi nepokretni seljak-kmet, koji daje vlastelinu različite daće i rabotu; u pastirskim katunima boravi pokretljivi stočar, Vlah, koji uživa zaštitu samoga vladara. Vlastela, velika i mala, utiskuju svoj pečat životu zemlje. U tome ih pomaže i samostalna »crkva bosanska«; njezini redovnici »kristjani« služe ih svojim savjetom i znanjem, a njezin poglavar »dêd« zakrilijuje ih pred njegovim vladara. Domaćega građanstva kao staleža nije bilo; varoši su nastajale u blizini rudnika, gdje su poslije 1340 našli utočište i franjevci sa svojim samostanima.

U tome društvu, koje usprkos jednostavnosti svojih odnošaja nije bilo bez unutrašnjih preka, održali su se još mnogi ostaci negdašnjega plemenskog života. Postojale su šire krvne zajednice: pleme, bratstvo i kuća. Njihove je članove spajala krvna osveta i zajedničko jamstvo. Zadrružni je život dao osobit oblik i braku, koji smatrahu građanskom uredbom (→ Brak u sredovječnim Bošnjana).

Pravnom uređenju tih odnošaja nema traga u vrelima. Državna zgrada, koja se podizala na takvim temeljima, nije bila dovoljno čvrsta. Osim vladara, kome je slobodu odluke i djelovanja ograničavao vrhovni gospodar na hrvatsko-ugarskom prijestolju kao i moćno plemstvo na državnom saboru, nije bilo čimbenika, kome bi održanje državne cjeline značilo doista životnu potrebu. »Crkva bosanska«, ugrožena do kraja u svojem opstanku, nije mogla razviti za to potrebne snage. Od kraja 14. st. izložena je Bosna nagloj feudalizaciji; kralj se povlači sve više na svoje neposredno područje u središnjoj Bosni.

Ulazak Bosne u povijest. Kao posebna zemljišna jedinica navodi se Bosna tek oko 950 u spisu cara Porfirigeneta; tada je pripadala zajednici zemalja raškoga kneza Caslava. Potpune samostalnosti nije otad imala niti se do 12. st. trajno nalazila u sklopu druge države. Oskudni je podatci bilježe ponajviše u vezi s promjenama političkog težišta

na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. U njoj se tada ukrštavaju različiti utjecaji s istoka i zapada, ali su potonji bili jači. Bosanska je biskupija pripadala zapadnoj crkvi, a građevine su u Bosni do 12. st. sasvim jednake onima u Hrvatskoj; istog je podrijetla jamačno i banska čast, toliko značajna za Bosnu do Tvrtkova vremena.

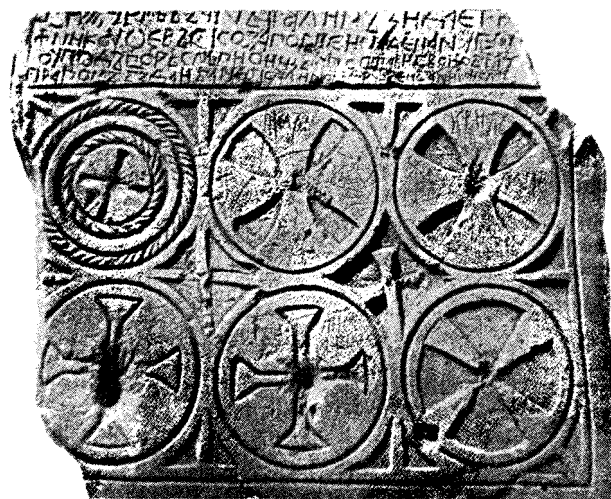
Sredovječna Bosna nema svoga ljetopisca; kronika *Milića Velimišljica*, u mnogome sumnjiva, nije do nas došla. Osim nekih isprava i većega broja pisama, koja su nam sačuvali uglavnom arhivi u Rimu i Dubrovniku, njezinu su prošlost oživjeli samo još dubrovački ljetopisi i mljetski benediktinac Mavro Orbini u svome djelu *Il regno degli Slavi* (1601). Premda se na osnovi svijui tih vrela ne može uspostaviti neprekinuti slijed prošlih događaja i utvrditi njihova uzročna povezanost, daju se ipak uočiti glavne smjernice u razvitku sredovječne Bosne.

Od 1137 — a možda već i prije — sve do svoga pada pod Turke priznaje Bosna vrhovnu vlast hrvatsko-ugarskih vladara. I u onim rijetkim trenucima, kada postaje u zbilji nezavisna, podržava još uvijek teoretski svoju vazalsku ovisnost. Taj je odnošaj ipak prolazio kroz različite mijene; bio je to odnošaj dviju živih snaga, koje su u biti jedna drugoj protivne. Premda je vazal nalazio u svome gospodaru manje više pouzdan oslonac protiv premoćne vlastele — a tražio ga je i u crkvi svoga gospodara — ipak je težio za što većom neovisnošću; gospodar je opet nastojao, da mu vlast bude što neposrednija.

Crkvene su prilike pridonijele svoje, da položaj države, a po njoj i vladara, postane još složeniji. Samostalnu »crkvu bosansku«, koja se odijelila od Rima i koja nije priznavala drugoga starješine do svojeg »episkupa«, progonili su kao heretičku. Njezina je borba prešla preko državnih granica i pronijela Evropom ime zemlje, u kojoj je ona nastala. Po njoj je poglavito ušla Bosna u opću povijest; od svih je vrednota srednjega vijeka u Bosni ona najznačajnija.

Uporedo s ubrzanom feudalizacijom postavilo se pred Bosnu na početku 15. st. posljednje pitanje, koje je za nju postalo i sudbonosno. Dodir s islamom, koji je pomalo prožimao njezino društvo i državu, učinio je najzad od nje granični bedem protiv kršćanstva. Bosna je u tome stoljetnom razvoju izgubila svoju državnost i crkvu, a sastav se njezina stanovništva u mnogome promijenio. Premda se njezino društvo preslajilo tankom navlakom osvajača, odnošaji se njegovih temeljnih grupa, plemstva i seljaštva, nisu u biti promijenili. Zbog toga se nisu mogle razviti ni one slabe klice građanstva, koje su se pojavile s pobjedom islama, sklonog urbanizaciji.

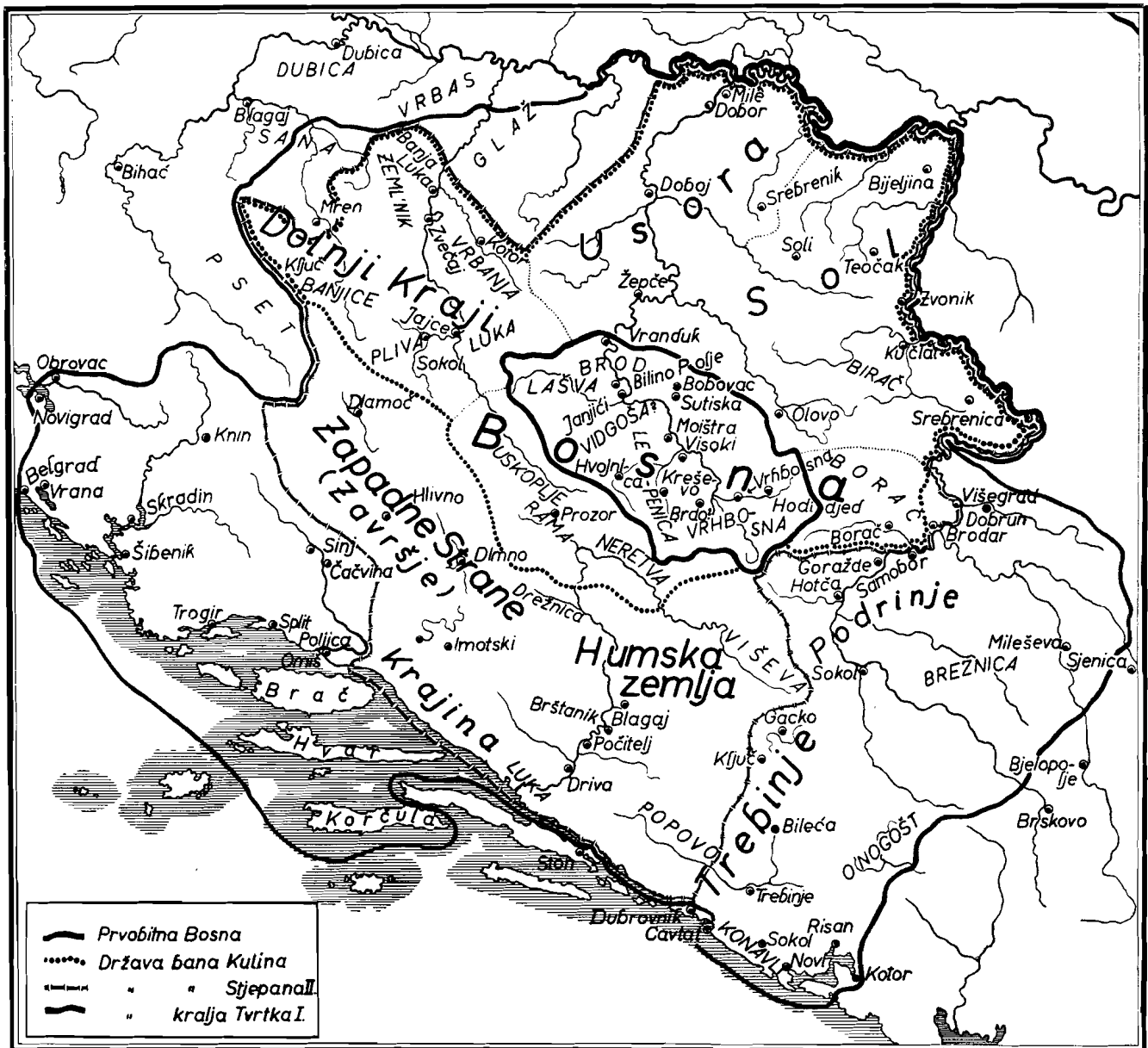
Bosna u borbi za crkvenu i političku samostalnost do 1322. Poslije Stjepana, koga je nešto prije 1085 — prema

NATPIS BANA KULINA

Natpis je stajao nad pragom crkve, koju je podigao ban Kulin oko 1183. Nađen je u selu Biskupićima u kotaru Visoko. To je najstariji spomen o bosanskim »kristjanima«. Glasi u cijelosti:

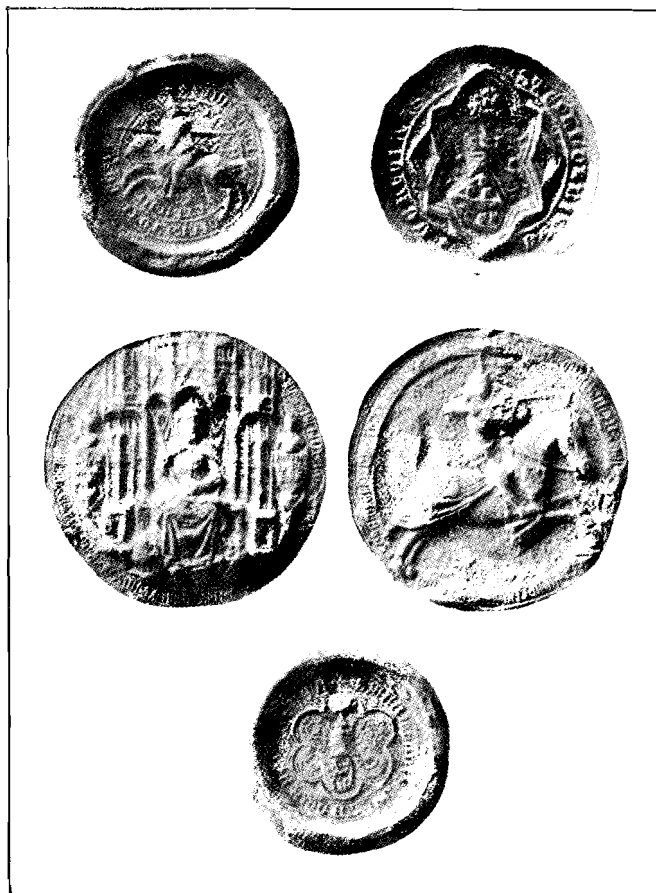
»Siju crkv' ban' Kulin' zida jeg(da) (pl)eni Kučev'sko Zagorje i nade na nu pron'(ie) u Pod'goré Slépičič' i postavi svoj obraz'(') (nad') pragom'. B(og)' dai banu Kulinu zdravie i bani Voislavi.« Na 2. križu: Písa'h' az' písa'h' Desivoi (k)riže za bana; na 3.: Križe župan'. Se písa Kadohna k'stíjanin'; na 4. (nóćitljivo); na 5.: Vit' písa, bog' mu dai z'dravie a m'né život'; na 6. krugu: Az' písa'h' Radé. Písa Obrad'. Mlogost' písa.

ZEMLJISNI RAZVOJ SREDOVJEČNE BOSNE DO 1390

Zemljište sredovječne bosanske države bilo je kroz stoljeća izloženo mnogim promjenama, koje se sve ne mogu ucertati u jednu kartu. Ovdje se nastoji prikazati širenje toga zemljišta od jezgre, koja se uvijek isticala kao prava Bosna, do njegova najvećeg prostranstva 1390, kad je Tvrtko I. postao »kraljem Hrvatske i Dalmacije«. Ostale promjene, ukoliko su od značenja za razumijevanje daljeg razvoja, navedene su u članku o Bosni u doba državne samostalnosti. Pravac granica nije dašto u svemu pouzdan, jer su povijesna vrela baš u tom pogledu vrlo oskudna. Iz toga razloga ne možemo sa sigurnošću utvrditi granice Kulinove Bosne na sjeveroistoku, kao ni granice Usore južno od Spreče; zbog toga ostaje još uvijek neriješeno i pitanje područja, koje u cijelosti obuhvaća oblast Sol (suvremena je vrela ne zovu pluralnim oblikom Soli!), a pogotovu to vrijedi o granici države Tvrtka I. na sjeverozapadu. Granice su uopće samo donekle točne, pa od toga ne izuzimamo potpuno ni prvobitnu Bosnu, premda ona tvori jednu geološku i geografsku cjelinu. Središnjoj Bosni, koju vrela već 1244 razlikuju od ostalih bosanskih oblasti, pripadaju — osim župa prvobitne Bosne — i župe Uskoplje, Neretva i Borač (imena su župa ispisana slovima srednje veličine). — Imena oblasti, župa i pojedinih mjesta ubilježena su u

onom obliku, u kojem ih spominju sredovječna vrela (Hotča mj. Foča, Dlačoč mj. Glamoč, Zvonik mj. Zvornik i dr.). Premda se u HE upotrebljavao dosad oblik Zemljanik za župu u Donjim Krajevima, ovdje je zadržan prvobitni način pisanja *Zeml'nik*, kojem danas odgovara oblik Zemunik (kao Dl'mno — Dumno). Mjesto na donjoj Bosni, koje se javlja u obliku »na Miléha«, označeno je kao Milé, što se možda izgovaralo Mili. Brdo, u kojem je za bana Mateja Ninoslava podignuta stolna crkva s kaptolom, nije do danas uspjelo sigurno odrediti, pa je stoga imenu dodan upitnik (isto vrijedi za župu Vidgošu u središnjoj Bosni). *Ključ* na rijeci Sani nije označen kružićem, kao ostala mjesta; taj bi se kružić morao nalaziti nešto južnije od zavoja Sane unutar slova N u imenu župe Banjice. Kako ova povijesna karta nije izrađena s preciznošću zemljopisne karte, smještaj pojedinih mjesta ne može u svakom slučaju odgovarati postavljenom mjerilu. — Područje Dubrovačke republike izdvojeno je samo u onom opsegu, koje je ono dobilo do 1390; tada se republika sastojala od samoga grada sa širom okolicom (Astarea), poluotoka Pelješca sa Stonom, Lastova, Mljeta i t. zv. dubrovačkih otoka (Elafiti). — S obzirom na župe oko donje Neretve upućujemo čitaoca na kartu priloženu članku *Bročno*. J. S.-k.

BOSANSKI PEČATI. 1. Srednji, konjanički pečat bana Stjepana (*umanjeno*). Nalazi se na ispravi bana Tvrtka od 14. III. 1356. Konjanik drži u lijevoj ruci štit s grbom Kotromanića, gredom, koja ide s desne strane na lijevu; 2. Mali, grbovni pečat kralja Dabiše iz 1392 (*u naravnoj veličini*). U štitu je grana, a povrh njega šljem s krunom, iz koje se diže stablo; 3. i 4. Obje strane velikog pečata kralja Ostoje (*značajno umanjeno*). Nalazi se na ispravi kralja Stjepana Ostojića od 4. XII. 1419. Avers je prijestolni pečat, revers konjanički. Na aversu, s obiju strana kraljeva lika, nalaze se lisnate krune sa tri ljljana; nose ih anđeli; 5. Srednji, potpuni grbovni pečat Tvrtka II. iz 1433 (*umanjeno*). U štitu je lisnata kruna i pod njom slovo T.

Dukljaninovu svjedočanstvu — postavio zetski kralj Bodin za kneza u Bosni, i poslije nekih pobliže nepoznatih biskupa u prvoj polovini 12. st. prvo je sasvim pouzdano lice u prošlosti njezin ban *Borič* (u vrelima od 1154—63). Podrijetlom iz požeške županije, gdje su ogranci njegova plemena živjeli kroz stoljeća kao plemići Grabarski i Berislavići, priznaje *Borič* vlast Arpadovića, pomaže ih u borbi s Bizantom i sudjeluje u njihovim dinastičkim sukobima. Možda je bansku čast baštiniio nasljedstvom; svakako pak vuče od njega lozu porodica *Kotromanića*, koja je vladala Bosnom do njezine propasti. Predaja naprotiv stavlja na prag sredovječne Bosne kao njezina mitskog osnivača bana *Kulina* (u vrelima od 1180—1203).

Toga bana s vlaškim imenom, poznatim i u Rumunja srednjega vijeka, počašćuje papinska kancelarija 1180 nazivom »veliki ban Bosne«; bilo je to neposredno poslije smrti cara Manuela, s kojom je završilo posljednje 13-godišnje razdoblje bizantske vlasti u Bosni. Kulinovo vladanje udara doista temelje stoljetnom razvoju Bosne. Svojom ispravom, kojom je 1189 dao Dubrovčanima potpunu slobodu trgovanja, omogućava Kulin iskorišćivanje prirodnih dobara zemlje; time je dašto izložio Bosnu i pogibli gospodarske ovisnosti o dubrovačkom trgovačkom kapitalu, koji je baš od toga vremena širio sve više svoj utjecaj u zaleđu. U crkvenom se pogledu spaja s Kulinovim imenom prvi spomen o redovnicima »kristjanima«, koji će kasnije postati nosioci samostalne »crkve bosanske«. Premda se taj red u cijelosti obvezao 1203 na potpunu poslušnost papi, kome je tom prilikom izravno i podložen, ipak se u stranom svijetu uvriježilo otada mišljenje, da »kristjanje« isповijedaju manihejsko krivovjerje; ta je optužba našla svoje opravdanje u njihovu kasnijem otpadu od Rima (→ »Crkva bosanska«). Prema tadašnjim prilikama dobilo

je to crkveno pitanje i izrazito političko značenje. Od 1225, kada je *Andrija II.* priznao kaločkom nadbiskupu *Ugrinu* duhovnu i svjetovnu vlast nad Bosnom, prijetila je Bosni uvijek iznova opasnost, da se optužbom zbog hereze potkrijepe osvajačke težnje protivnika.

Istraga, koju je papa dao povesti nad bosanskim biskupom 1232, pokrenula je odjednom čitav red odlučnih događaja. Uz pomoć dominikanaca i hercega *Kolomana* pristupilo se korjenitom preuređenju bosanske biskupije. Križarski su pohodi slomili 1234—37 oružani otpor zemlje pod banom *Matejom Ninoslavom* (1233—49). Kraljevom darovnicom i njezinom potvrdom od strane pape 1235 predana je Bosna u vlast *Kolomanu*, koji je 1237 osvojio i Hum. Mnogo je ljudi odvedeno tih godina iz Bosne, a ostale su pobjednici mislili održati u pokornosti cijelom nizom utvrda, koje su i podigli radi toga. Sav se taj trud pokazao najzad uzaludnim; 1240 je *Matej Ninoslav* obnovio svoju vlast. Četiri godine kasnije morao je doduše opet uzmaknuti pred kraljem *Belom*, ali je ipak zadržao bansku čast, a bosanski biskup, koga je papa podložio 1247 kaločkom nadbiskupu, nije više imao odvažnosti, da se vrati u Bosnu. Tako je »crkva bosanska« bila prisiljena živjeti vlastitim životom, neovisnim o Rimu i — po imenu samo — bosanskom biskupu u *Đakovu*.

Potkraj 1253 napadne *Bela IV.* ponovno Bosnu i potpuno je upokori; njegovim se kletvenikom prizna tada i humski župan *Radoslav*. Da je sasvim oslabi, odzime kralj *Bosni Usoru* i *Sol* i podloži je zajedno s njima 1254 nadzoru različitih gospodara, koji su idućih desetljeća upravljali mačvanskom banovinom. Na čelo joj stavi *Ninoslavova* rodaka *Prijezdu (I.)*, koji je bio poznat po svojoj odanosti Rimskoj Stolici. Povijesna vrela bilježe otada različite mjere protiv bosanskih heretika, ali o »crkvi bosanskoj« i »kristjanima« nema u njima podataka. Njihova pojava u javnom životu naskoro poslije 1325 svjedoči ipak o njihovu neprekinutom, ali pritajenom opstanku.

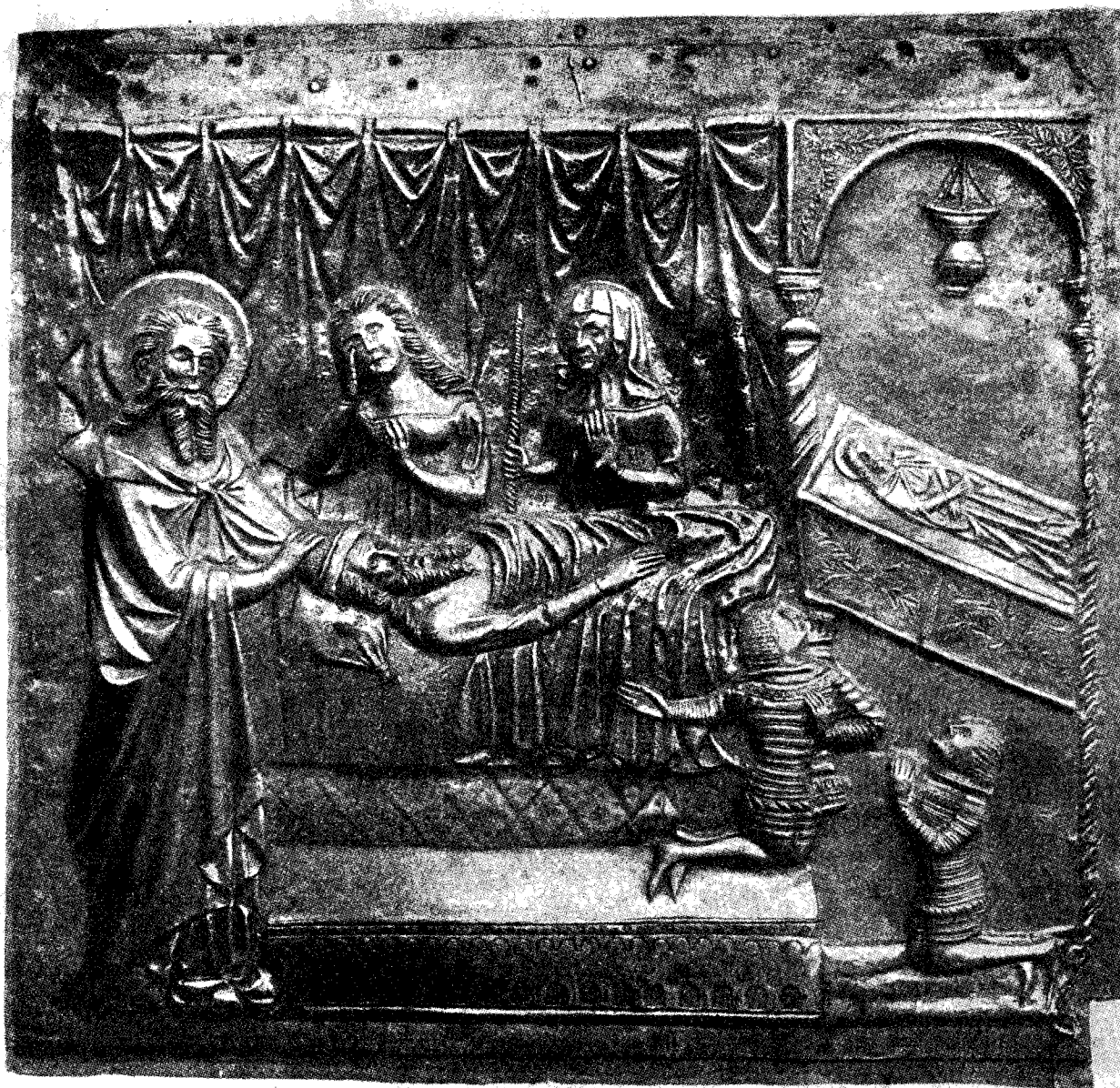
Ban *Prijezda* uspio je, da s pomoću ženidbenih veza približi svojoj porodici moćne susjede, »srijemskoga kralja« *Stefana Dragutina* i hrvatski rod *Babonêga*. Premda su se njegovi sinovi *Stjepan (I.)* i *Prijezda (II.)* mogli koristiti i dinastičkom borbom u Ugarskoj — spominju se 1290 kao suvladari — našli su odjednom takmaca u rodu *Bribriskih* knezova. Gospodar *Dolnjih Krajeva* knez *Hrvatina* pristane sa svojim rodom uz *Pavla I.* *Bribriskog*, i taj se 1299 prozove »gospodarom Bosne«. U savezu s nastojanjem *Karla I.* *Anžuvina*, da preuzme baštinu izumrlih *Arpadovića*, osvoji zatim *Pavao* Bosnu i postavi u njoj 1302 za bana svoga brata *Mladena (I.)*. *Bošnjani* su doduše *Mladena 1304* ubili, ali se nisu mogli otresti gospodstva *Bribriskih*; *Pavao* im dade novoga bana u osobi svoga sina i nasljednika *Mladena (II.)*. Nešto kasnije vrati *Mladen* djedovinu istoimenom sinu bana *Stjepana*, ali se u času najveće pogibli nađe potpuno osamljen. *Stjepan (II.)*, zvan po narodnu *Stipoš*, pridonio je mnogo njegovu padu 1322; time je vratio Bosni njezinu samostalnost.

Politički uspon Bosne u 14. stoljeću. Oslanjajući se potpuno na *Karla I. Stjepana Kotromanića* (1322—53) usklađuje svoja politička nastojanja s kraljevim težnjama. On ga pomaže protiv hrvatskih velikaša i upleće se ujedno u borbu za srpsko prijestolje. On je do 1329 obnovio negdašnju zajednicu bosanskih zemalja, a pridruživši joj strane oblasti *Huma*, *Završja* i *Krajine* zavladao je i velikim dijelom *Primorja*. U daljem je prodiranju zapeo na *Limu* i pred velikim otocima, a svojih se zahtjeva na *Pelješac* sa *Stonom* odrekao 1333 u korist *Dubrovčana*.

Posjed navedenih zemalja nije bio sasvim osiguran. Veliki porast kraljevske moći za *Karlova* nasljednika *Ludovika* poslije 1342 potaknuo je bana *Stjepana*, da predloži *Mlečanima* savez, koji su oni odbili. Tek s udajom *Elizabete* za kralja *Ludovika 1353* zaprijetila je Bosni opasnost, da u ime miraza izgubi dio svojih tečevina, što se doskora i zbilo. Kroz godine pak trajao je napeti odnošaj prema srpskom vladaru *Stefanu Dušanu* zbog *Huma* i njegove kolebljive vlastele; 1350 opsjedne *Dušan* čak tvrdi *Bobovac*.

Premda se »crkva bosanska« javlja u to vrijeme kao državna crkva, otvara baš vladanje bana *Stjepana* nove izgleda za pobjedu *Rima*. S njegovim se prihvaćem »rimskog obreda« — po riječima *Orbinija* — preporučila poslije 1339 katolička crkva u Bosni. Na tome su radili poglavito *franjevci*, koji tek sada podižu ondje svoje samostane.

ČUDO OZDRAVLJENJA ILI SMRT BANA STJEPANA KOTROMANIĆA. Prizor sa srebrne rake sv. Šimuna iz g. 1377—1380, izrađene po narudžbi banove kćeri hrvatsko-ugarske kraljice Elizabete od Franje iz Milana Zadar, Crkva sv. Šimuna

S dolaskom 15-godišnjeg banova sinovca *Tvrtka I.* (1353—91) na prijestolje jenjala je u prvi čas privlačna sila središnje vlasti. Nezadovoljnu vlastelju podržava u njezinu otporu sam kralj Ludovik, koji je 1357 uspio produbiti svoj utjecaj u Bosni i oduzeti joj područje s desne strane Neretve. Kad je iz nepoznatih razloga napao 1363 Tvrtka, pretrpio je doduše težak poraz, ali je ta pobjeda jamačno razvila i samosvijest vlastele; ona digne 1366 ustanak i postavi banom Tvrtkova brata *Vikića* (Vuka), kome Tvrtko nije htio odstupiti dio zemlje. Otjeran s majkom vrati se Tvrtko s kraljevom pomoću i svlada ustanak, ali se pojačana ovisnost o Ludoviku izrazila otad i u njegovu vladarskom naslovu.

Od 1370 mogao se Tvrtko nesmetano posvetiti unutrašnjoj izgradnji i vanjskim osvajanjima. U ratu sa županom Nikolom Altomanovićem uzima 1373 gornje Podrinje, a u sporazumu s domaćim plemstvom dobiva 1377 Trebinje s primorjem od Dubrovnika do Boke. Tada se 26. listopada 1377 okruni kao potomak Nemanjića za kralja i uzme ime Stjepan (Stefan), koje su bosanski vladari nosili do kraja. Premda su ga Dubrovčani još iduće godine nazivali »banus Bosne et rex Rascie«, kraljevski je naslov obuhvatio doskora čitavu državu. Poslije Ludovikove smrti 1382 uspostavlja Tvrtko stare granice na zapadu, a 1385 preuzima

Kotor. Unatoč ovom daru budimskog dvora pomaže hrvatski ustanak protiv kraljica i Zigmunda te širi postepeno u ime Ladislava Napuljskog svoju vlast u Hrvatskoj. Kad su ga 1390 priznali i gradovi Split, Šibenik i Trogir, pa veliki otoci na jugu, zavlada Tvrtko Hrvatskom do Zrmanje i proglasi se iste godine kraljem Hrvatske i Dalmacije.

Usporedo sa svojim pothvatom na zapadu nije Tvrtko previdio ni duboku promjenu u položaju na istoku. Prvi nalet Turaka slomio je kod Bileće 1388 vojvoda Vlatko Vuković iz plemena Kosača, a već iduće godine borio se Vlatko s bosanskim pomoćnim četama na Kosovu. Smrt je Tvrtkova 1391 predala u baštinu njegovu nasljedniku veliku, ali još uvijek neuređenu državu s tri temeljna zla, koja se zbog nerazmjernih snaga nisu mogla ukloniti: bila je to teška borba sa Zigmundom, opasnost od turskog napredovanja i nagli porast u bogatstvu i moći pojedinih rodova. Uzajamnim su djelovanjem ta zla još i porasla.

Tvrtkov je bratić *Stjepan Dabiša* (1391—95) spriječio doduše gubitak Konavala, koje su humska vlastela Sanković darovali 1391 Dubrovčanima. U svojoj hrvatskoj politici doživio je naprotiv 1394 potpuni neuspjeh i odrekao se hrvatskoga kraljevskog naslova. Ugovorom u Đakovu 1393 morao je, štoviše, priznati Zigmundu pravo na bosansku krunu poslije svoje smrti.

OLTARNI RELJEF S GOTICKIM LIKOVIMA IZ ZUPNE CRKVE NA CRNOJ ILI PTUJSKOJ GORI, zasnovan 1408—1409. Prikazana su suvremena povijesna lica, koja su bila u srodstvu ili prijateljstvu s grofovima Celjskim. Prema A. Stegenšku i F. Kovačiču nalaze se među njima lica iz bosanske povijesti, koja još nije uspjelo sigurno odrediti.

Feudalizacija države i porast turskog utjecaja. Prilike su u Vlaškoj odvratile Žigmundovu pažnju od Bosne; prepuštio ju je stoga udovici Dabišinoj, kraljici *Jeleni* (1395 do 1398). S njezinim slabim vladanjem počinje razdoblje velikaške prevlasti, kojem su udarili svoj pečat osobito vojvode *Hrvoje Vukčić* u Dolnjim Krajinama i *Sandalj Hrančić*, sinovac *Vlatka Vukovića*, u Humu, pa knez *Pavao Radinović* u Podrinju i Trebinju. Od ostalih se rodova ističu još *Jurjevići-Vlatkovići* u neretvanskoj Krajini, zatim *Dinjiđići-Kovačevići* oko Srebrenice i *Zlatonosovići* u dolini Spreče.

U savezu s vanjskim utjecajima, ukliješteno između Ugarske i Turaka, odlučuje plemstvo o nosiocu kraljevske krune. Kroz godine dižu se različiti pretendenti i žive usporedo po dva kralja. Osjeća se, kako iz dana u dan raste turski pritisak, u kojem ima najviše dijela krajišnik u Skoplju. Ugroženo od Žigmunda uspostavlja plemstvo vezu s Turcima, a pojedina vlastela postaju već prvih godina 15. st. sultanovi haračnici. Dok se turski novac širi po Bosni, a takmaci za prijestolje traže tursku zaštitu, plemstvo je zaokupljeno međusobnim borbama. S turske se strane podjaruju promišljeno njihove razmirice, da se time opravda upletanje u unutrašnje prilike. U trećem desetljeću uskrsnut će već u glavama kraljevih protivnika namjera, da se od sultana kupi Bosna, a 1435 ili 1436 učvrste se Turci u Vrhbosni. Od toga je vremena prirodno središte zemlje u njihovu posjedu i pretvara se naglo u rasiđište islamske kulture. U Bobovcu se još čuvala kruna kraljevstva, kada se već sarajevskim poljem razlijebao zov muzejina.

To razdoblje posvemašnje feudalizacije obilježuje uz ostalo snažan utjecaj, koji je »crkva bosanska« postigla na političkom polju. Kadšto daje ona svoj pristanak različitim aktima međunarodnog značenja i mnogim odlukama sabora; u njegovu sastavu spominju se »krstjani« na prvo mjestu. Neka politički samostalnija uloga ne može joj se međutim pripisati.

Do katastrofe kraj Dobra 1408, kada je Žigmund uništio napokon i posljednju zapreku svojoj vlasti u Hrvatskoj, razvijali su se događaji u Bosni pod težinom borbe za hrvatsko-ugarsko prijestolje. Radi kraljeva neodlučnog držanja u toj borbi uklonio je Hrvoje — tada već *vicarius generalis* *Ladislava Napuljskoga i splički duka* (herceg) — *Stjepana Ostoju* (1398—1404). Izbor *Ostojina* polubrata *Stjepana Tvrtka II.* (1404—09) potaknuo je Žigmunda na nekoliko uzastopnih ratničkih pohoda od 1405 do 1408; posljednjem je dao uz pomoć pape obilježje križarske vojne. Uzalud je bosansko plemstvo predlagalo savez Mlečanima. Doborski je poraz priveo pobjedniku uz ostale i Hrvoja, a s njegovim je otpadom izgubila napuljska stranka svako dalje uporište u našim stranama. Žigmund je opet pomišljao, da se okruni bosanskom krunom, ali se

ipak zadovoljio time, da za svoga *feudala i podložnika* prizna *Ostoju* (1408—18), koji se u općem metežu izbavio 1408 zatočnja u Bobovcu. Uz Žigmunda pristane najzad i vojvoda *Sandalj*, koji se u prvi čas podložio sultanu. Pokorenu Bosnu oslabi Žigmund još više time, što joj je oduzeo neke krajeve na sjeveru, a rudama bogatu *Srebrenicu* predao 1411/12 srpskom despotu *Stefanu*. Time je ljuto zavadio dvije susjedne zemlje, upućene na što tješnju suradnju; od 1425 bore se one među sobom kroz puna tri desetljeća, pa ih od toga ne mogu odvratiti ni istodobni napadaji Turaka.

Bosna je zapala u pravo bezvlade; svagdašnji je život postajao sve teži i nesigurniji (→ *Banići* 3), a vlastela su srljala u propast nametnuvši bez milosrđa rat svakoga protiv sviju. Hrvojeva pljačka nezastučenih *Sandaljevih* imanja 1413 osamila je starog hercega grada *Splita*. Kad ga je i budimski dvor odbacio, pridružio se Turcima, koji su tada pod krajišnikom *Isakom* razbili ugarsku vojsku kraj *Doboja* 1415. Podmuklo pak ubijstvo kneza *Pavla Radinovića*, koje su iste godine potaknuli kralj *Ostoja* i vojvoda *Sandalj*, izrodilo se u građanski rat i natjeralo moćne *Pavloviće*, da pristupe Turcima. Prema izvještaju *Du-*

brovčana bile su još prije bitke kod *Doboja* sve župe poslušne Turcima i plaćale danak sultanu. Premda su se Turci 1416 sasvim povukli iz Bosne, njihov utjecaj nije time oslabio. Sultan je nastojao po svojim poslanicima izmiriti vlastelu, ali je sabor, koji se na njihov zahtjev sastao, završio bijegom kralja *Ostoje*. Kraljeva smrt i dolazak *Stjepana Ostojića* (1418—21) na prijestolje nisu donijeli promjenu na bolje. Vlastela su ostala i dalje zavađena, i dok je kralj uzalud predlagao Mlečanima savez, krajišnik je *Isak* podigao s pomoću *Sandalja* opet za kralja *Tvrtka II.* (1421—43).

Po drugi put izabran i okrunjen *Tvrtko* je odmah pokazao svoju potpunu nemoć. Zaštitu pred nadmoćnim despotom *Stefanom* i pljačkaškim pohodima *Turaka* mislio je naći u svojem daljem rođaku grofu *Hermanu II.* *Celjskom* pa mu je 1427 ostavio u nasljedstvo Bosnu. Ali je vojvoda *Radosav Pavlović* još godinu dana prije prodao svoju polu *Konavala* s *Cavtatom* (1426); od 1399 odrekla se tako Bosna prodajom svega primorja od *Stona* do *Boke* u korist *Dubrovčana*. G. 1428 uzimaju i Turci neke tvrde gradove kao zalog za neplaćeni danak. Sve su se te protiv-

DIO OLTARNOG RELJEFA IZ ZUPNE CRKVE NA CRNOJ ILI PTUJSKOJ GORI

Likovi u 2. redu odozgo, počevši s bradatim čovjekom, predstavljali bi: vojvodu *Hrvoja* (ili kralja *Ostoju*), kralja *Stjepana Ostojića*, kraljicu *Jelenu*, kralja *Tvrtka II.* i kralja *Ostoju*, prikazana tobože kao crnca radi njegova krivovjertva (Kovačič)

štine, često neobično spletenih i u naglim obratima neshvatljivih interesa, političkih i osobnih, sudarile povodom znatnog inače »konavškog rata« (1430—32), do koga je doveo nestalni i siloviti Radosav. Taj je rat dokrajčen posredovanjem Turaka, ali su iz njega nastali novi sukobi, a omogućio je 1432 i pojavu novoga pretendenta, Ostojina sina Radivoja. Premda je on bio štićenik Turaka, nije se ipak održao; njegovu značenje nije prelazilo svrhu mnogih sredstava, s pomoću kojih su Turci — po riječima Dubrovčana — sijali neslogu među bosanskom vlastelom i tako hvatali još dublje korijenje u cijeloj zemlji.

Beznadnost položaja, u kojem se Bosna početkom 30-tih godina nalazila, očitovala se je u svakom pogledu. Uporedo s ratom na primorju. Tvrtko napada u jesen 1430 Zlatonosovije u dolini Spreče i snuje o propasti Pavlovića kupnjom njihove baštine u sultana. Njegovo držanje podiže neku vlastelu 1431 na otvoreno neprijateljstvo, u kojem je podržava i despot Đurađ. Taj uspijeva, da ratom 1432—33 zauzme privremeno oblast Zlatonosovića, a bavi se i mišlju, da sa Sandaljem kupi u sultana Bosnu.

Tvrtko, koji se papi prikazivao kao kralj »nevjernika i shizmatika«, uzda se sve više u katolički zapad. Ondje se baš tih godina nastoji obnoviti crkveno jedinstvo svega kršćanstva, pa koncil u Baselu pokušava uzalud 1433 povesti pregovore i s »crkvom bosanskom« (→ Baselski koncil i Bosna). Smrt Sandaljeva i borba njegova sinovca *Stjepana Vukčića* za stričevu baštinu 1435 otvara opet širom vrata Turcima. Na poziv odasvud pritiješnjega vojvode Stjepana, koji postaje sultanov haračnik, upada Isakov sin Barak i osvaja tvrde gradove u srcu Bosne, Hodidjed i Vrhbosnu, a Tvrtko se mora i opet obvezati na plaćanje danka.

Vojvoda Stjepan Vukčić utječe odmah snažno na općeniti razvoj prilika i postaje doskora središnjom ličnošću tadašnje Bosne. Svoju baštinu, koja se nalazila dijelom u Humu i Krajini, a dijelom u Podrinju, zaokružuje na račun Pavlovića u neprekinutu zemljišnu cjelinu, a od 1440 učvršćuje privremeno svoju vlast u Poljicima s Omišom i u Zeti. Prodiranje prema jugu omogućio mu je prvi pad srpske despotovine 1439; taj je događaj pobudio naprotiv u kralja Tvrtka misao, da Bosnu prepusti Mlečanima i da nađe potpore u pape.

Kako je Herman Celjski umro još 1435, odredi Tvrtko za nasljednika Ostojina sina *Stjepana Tomaša* (1443—61), koji je preuzeo vlast u doba velikih priprema kršćanskoga svijeta protiv Turaka.

Odlučan oslon na Zapad i propast sredovječne Bosne. Od Tomaševa se dolaska izdvaja »vladanje« Stjepana Vukčića iz cjeline bosanske države kao samostalna jedinica, koja vodi vlastitu unutrašnju i vanjsku politiku. Premda se vojvoda Stjepan ne može gotovo do kraja riješiti ovisnosti o Turcima, ipak se njegove osnovne težnje — ukoliko izviru iz nužde povijesnog zbivanja — podudaraju s kudikamo izrazitijim nastojanjem kralja Tomaša. Obojica su podjednako uvidjela, da je pred očitim porastom turske moći potreban što odlučniji oslon na Zapad. Ta se spoznaja temeljila na dvjema pretpostavkama: na što jedinstvenijem nastupu društveno i politički razjedinjenog Zapada — i bližega i daljega — kao i na što većoj homogenosti vlastitoga pučanstva, prije svega vlastele, u vjerskom pogledu. Bosna se pred svoj pad nije mogla iskazati ni jednim od tih preduvjeta. Zapad još tada nije bio dorastao islamskom osvajaču, a domaće je pučanstvo pripadalo pretežno »crkvi bosanskoj« i pokazivalo zbog sve žešćih progona očitu sklonost prema osvajaču. A baš na tome pitanju kao i na podjednako važnom pitanju društvenih odnošaja pokazala se u punoj mjeri politička zrelost svakog sudionika u tadašnjim povijesnim događajima. Osvajač je u to vrijeme prednjačio vjerskom snošljivošću i slobodnijim shvaćanjem kmetskih odnošaja. Islam je, štoviše, uzvraćao potpunom slobodom svakome, koji bi ga prigrlio.

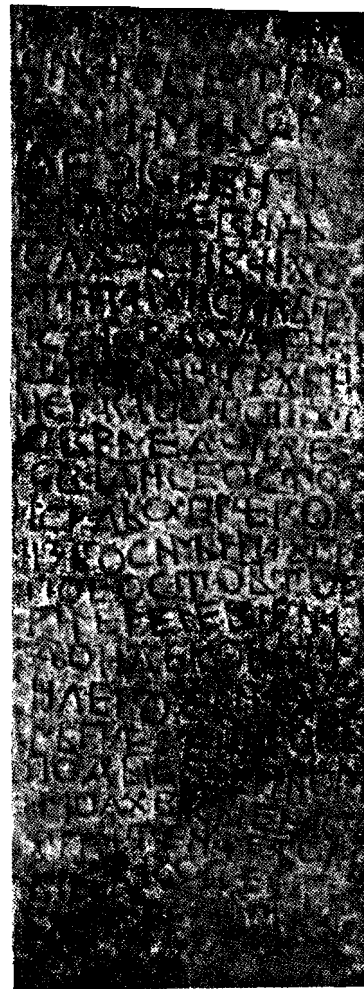
Jednodušni u traženju nekog čvršćeg oslona na zapadu, kralj Tomaš i vojvoda Stjepan nisu zauzeli jednako stanovište prema »crkvi bosanskoj«. Kralj, koji se posebnim ugovorom 1444 obvezao na plaćanje danka Ivanu Hunjadiju, tada najmoćnijem čovjeku u Ugarskoj, napustio je iste godine »crkvu bosansku« i prešao na »rimsku vjeru«. Otada je postepeno radio na tome, da se za njegovim primjerom povede sva Bosna, i u tu se svrhu poslužio na kraju silom. I vojvoda se 1444 predaje u zaštitu gospo-

daru južne Italije, Alfonsu V. aragonskom, ali se u njegovu vjerskom stanovištu očituje neka neodlučnost, pa čak i dvoličnost. U više mahova izražava on svoju privrženost Rimu i prima 1454 od Alfonsa franjeve, koji će pokrštavati njegove podanike; carigradski je patrijarh Genadije naprotiv dočuo, da je Stjepana obratio neki »grčki episkop« u Bosni i da se Stjepan samo iz straha pred svojom vlastelom pritajio. Stjepan šalje doista darove sinajskim

monasima, ali je u javnom životu nesumnjivo vjernik »crkve bosanske«; 1459 daje uotočište tisućama bjegunaca, koji su zbog svoje pripadnosti toj crkvi morali napustiti užu Bosnu, a 1466 sastavlja pred smrt oporuku i povjerava je dvojici »svojih redovnika« i dvorjanina: gostu Radinu i metropolitu mileševskom Davidu.

Vojvoda Stjepan ostao je u zbilji nezavisan o Tomašu i onda, kad mu je dao 1446 kćer Katarinu za ženu. Vanjski je izraz svome položaju našao u hercegskom naslovu, koji je uzeo 1448, pošto mu je car Fridrik III. potvrdio njegove posjede kao skrbnik hrvatsko-ugarskoga kralja Ladislava.

Osim glavne smjernice njihove vanjske politike zajednička je kralju i hercegu težnja, da uklone gospodarski pritisak Dubrovčana. Tomaš zabranjuje, da dubrovački novac kola Bosnom, a herceg Stjepan povišava carine, izgrađuje Novi u Boki, tu tvorevinu Tvrtka I., u pravog takmaca Dubrovniku i slabi trgovačko značenje dubrovačke kolonije u Drijevimu. Kad je povrh toga zahtijevao, da mu se vrate Konavli, dođe do rata s Dubrovnikom (1451—54). Izložen napadajima s više strana — u njima je iz porodičnih razloga sudjelovao i njegov sin Vladislav — herceg se i sad odvrtao s pomoću Turaka. Uzalud je snovao, da novim ugovorom s kraljem Alfonsom 1454

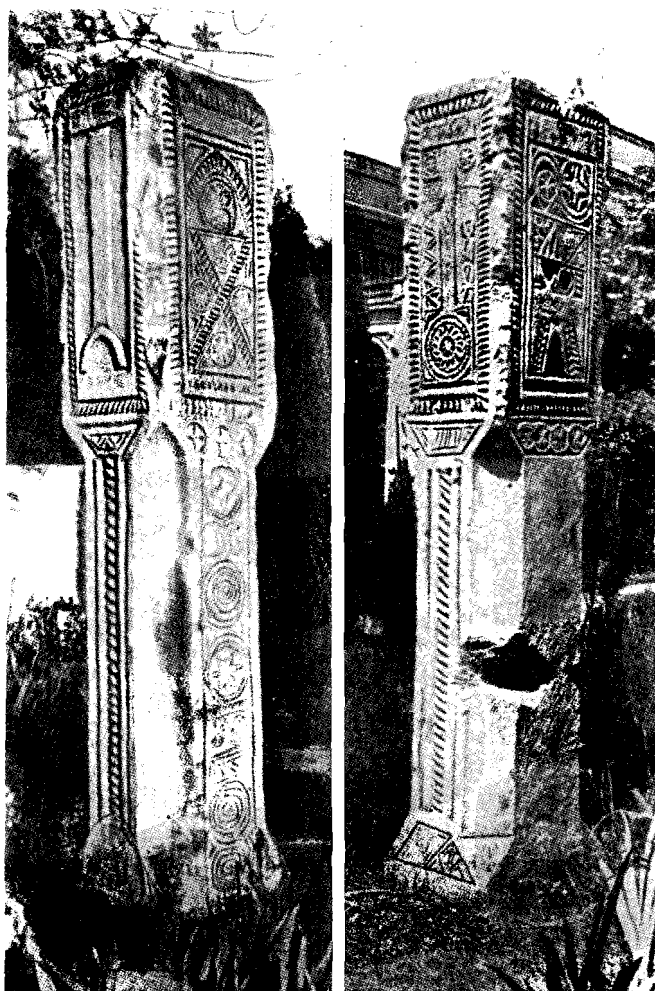
NATPIS VIGNJA MILOSEVICA

Nadgrobnni natpis vlastelina Vignja Miloševića nedaleko Mostarskog blata glasi: »*Va ime oca i sina i svet(a)lgo d(uj)ha amin'. Se leži Vign' Milošević'. služi banu Stipanu i kralju T(vrt)ku i kralju Đabiši i kralici Grubi i krala Ostoju. I u to vrime doide i svadi se Ostoja kral' s hercegom' i z Bosn(om)' i na Ugre poe Ostoja. To vrime mene Vigna doide kon'čina i legoh' na svom' plemenitom' pod' Kočerinom'. I molu vas ne nastupajte na me: ja s(a)m' bil' kako vi jeste, vi ćete biti kako (j)esam' ja.«*

odbaci sultanovu vlast, koja je zbog te pomoći postala još teža. I on kao i kralj Tomaš neumorno rade, da prošire svoju vlast; kralj uzima 1458 Srebrenicu, a nastoji dobiti i »banatum Croatiae«. Snage otpora trošile su se tako u suvišnim pothvatima, koji su odvrćali pažnju s glavnog protivnika; pravi je tada »gospodar Bosne« — prema riječima Dubrovčana 1457 — »vojvoda zapadnih strana« Isabeg.

U želji, da baštinicu despota Lazara uda za svoga sina Stjepana i tako pridruži ostatke srpske despotovine Bosni, prikloni se Tomaš 1459 potpuno kralju Matijašu. On mu postane podložnik i obveže se na otvorenu borbu s Turcima. Usprkos svemu padne potkraj lipnja iste godine Smederevo, a s njime izgubi mladi Stjepan i despotovinu. Na optužbe o izdaji općenite stvari kršćanstva odgovori Tomaš teškim progonom »crkve bosanske«, ali se ni pred smrt nije znao odreći razmirica sa susjedima. Kad je 1461

(Foto V. Čurčić, Sarajevo)
 »OBELISK« IZ DONJE ZGOŠĆE
 Sarajevo, Zemaljski muzej

obolio i umro, pročuje se, da su ga otrovali brat Radivoj i sin Stjepan.

Stjepan Tomašević (1461—63) utvrdi svoj unutrašnji položaj izmirivši se s hercegom Stjepanom, a svoju vlast uzveliča krunom, koju mu je poslao papa Pio II. Time je doduše povrijedio vrhovnička prava kralja Matijaša, ali je 1462 uklonio i tu smetnju svojom prisegom vjernosti i prekidom svakog odnošaja s Turcima. Otkazujući sultanu danak kralj je Stjepan znao, da će to pospješiti napadaj, u kojem će se odlučiti o sudbini Bosne. Mogućnost je povoljna ishoda postajala to manja, ukoliko se više primicalo vrijeme napadaja. Još 1462, kad se otimao o Klis, sukobljuje se herceg sa sinom Vladislavom radi njegova udjela; poražen na Breznici kod Pljevalja od Turaka, koji su pomogli njegovu sina, preda Vladislavu dio zemlje. Prvih mjeseci 1463 traži kralj vojničku pomoć u Mlecima i u Dubrovniku, ali je najzad ne dobiva ni u kralja Matijaša. Nije baš pouzdana vijest jednog učesnika tih događaja, da je u posljednji čas kralj Stjepan izmolio u Turaka obnovu primirja, a da su to oni učinili s nakanom prijekare. Bosna je dočekala Mehmeda II. potkraj mjeseca svibnja doista vojnički nespremna; ona mu se nije oduprla s kakvom većom vojskom niti je povijest njezina pada zabilježila kakvu bitku. Osim u pograničnih velikaša, koje su pregazili, naišli su Turci na otpor samo u tvrdim gradovima, ali su i te zauzeli — prema suvremenom svjedočanstvu — »koje jurišem i oružjem, koje nagodbom«. Na zapadu su pobjedu Turaka objašnjavali izdajom heretika i neiskrenih obraćenika, a sam je kralj upozorio papu na sklonost seljaka prema Turcima. Usprkos svemu značila je godina 1463 pravu katastrofu ne samo za kraljevu osobu i porodicu Kotromanića, već i za svu Bosnu. Dursun-beg, koji je sudjelovao u borbama, govori o živom otporu pučanstva po planinama i o strašnom pustošenju zemlje. Plemstvo se velikim dijelom razbježalo po susjednim zemljama, a

ponešto udaljeni Długosz bilježi i visoke brojke za odvedeno roblje.

Turski napadaj nije poštedio ni hercega Stjepana, koji se zajedno sa sinovima pridružio kralju Matijašu; savez Mletaka s kraljem pobudio je u njemu nove nade. Ali već 1465 izgubi i Blagaj, a u zauzetim krajevima uvedu Turci svoju upravu. Kad je poslije novih svađa sa sinovima umro 1466, od njegove je prostrane »države« ostalo samo ime i nekoliko tvrdih gradova; u Krajini i na ušću Neretve zaslje su Mlečani.

Stoljetna se opstojnost bosanske države produžila još neko vrijeme u praznim oblicima kraljevske časti, koju su Turci dosudili nezatnom odvjetku Kotromanića *Matiji Šabančiću* (1465—76), a kralj Matijaš knezu *Nikoli Iločkom* (1471—77); prvi se odmetnuo i naskoro nestao, a vlast drugoga nije prešla granice kapetanije u Teočaku. Kralju je Matijašu ipak uspjelo, da u nižim sjevernim krajevima uredi dvije banovine s izrazito obrambenom zadaćom: jajačku i srebreničku. I Hercegovina se uzdržala neko vrijeme u uskom pojasu od Novog u Boki do blizu ušća Neretve; od 1469 upravljao je njome po milosti sultana hercegov srednji sin Vlatko. Kada se za nereda u Turskoj 1481 i on odmetnuo, pao je 1482 s Novim posljednji ostatak Hercegovine.

Propala je bosanska država, a s njome nestaje doskora i samostalna »crkva bosanska«. Njezinim se »kristjanima« gubi trag 70-ih godina 15. st., a — prema Orbiniju nedovoljno objašnjenom podatku — prestaju sasvim postojati 1520. Život je u Bosni mijenjao pomalo svoje sredovječno obilježje, zadržavajući i dalje neke od njegovih bitnih oznaka. Proces islamizacije, koji je započeo već dugo prije gubitka državnosti, poprimsa s vremenom sve šire razmjere i praćen velikim pokretima stanovništva daje zemlji dotad nepoznate životne oblike.

LIT.: M. Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601; J. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, IV. i V. knj., Amsterdam 1666; C. du Fresne, *dom. du Cange, Illyricum vetus et novum*, Požun 1746; D. Farlati, *Illyricum sacrum*, IV., Mleci 1769; M. Schimeck, *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama*, Beč 1787; J. Rajčić, *Istorija raznih slavenskih naroda*, Beč 1794; F. Pejačević, *Historia Serviae*, XII. dijalog, Kaloča 1799; J. Chr. Engel, *Geschichte von Serwien und Bosnien*, Halle 1801; L. A. Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Servien, Kaszien, Bosnien und Rama*, Brno 1788; S. Bošnjak (I. F. Jukić), *Zemljopis i povjestnica Bosne*, Zagreb 1851; A. Majkov-Daničić, *Istorija srpskoga naroda*, Beograd 1876; A. Knežević, *Kratka povjest kralja bosanskih*, 3 knj., Senj 1884—87; Isti, *Pad Bosne*, Senj 1886; V. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1883 (njem. prijevod 1885); Isti, *Povjest Hrvata*, I, 1—2, II, 1—3, Zagreb 1899—1904; L. Thallóczy, *Geschichte* (Die österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild: Bosnien und Herzegovina, Beč 1901); St. Stanojević, *Istorija Bosne i Hercegovine*, Beograd 1909; M. Prelog, *Povijest Bosne*, I., Sarajevo 1912; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba*, 4 knj., Beograd 1922; V. Corović, *Historija Bosne*, I., Beograd 1940. J. Š-k.

PRIJELAZ U TURSKE DOBA. Nakon kosovske bitke (1389) postala je turska carevina neposrednim susjedom Bosne. U području od Vardara do Drine organizirali su Osmanlije posebnu upravnu pokrajinu pod imenom *Zapadnih Štrana*, a na čelo te »Krajine« postavljene je *Paša-Jijitbeg*, ili *Pašaitbeg*, kako ga zvuha dubrovački kancelari, *krajišnikom* (crainsicus), koji je Dubrovniku ostao i kasnije u »blagoj uspomenik«, a znamenit je postao kao osnivač jedne dinastije, koja je kroz čitavo 15. st. bila važna za Bosnu, jer je utirala putove turskom napredovanju. Naslijedio ga je sin *Ishakbeg*, koji je 1414 na poziv hercega Hrvoje doveo u Bosnu veliku tursku vojsku te opljačkao zemlju do Dubočica na Savi, a jedan je odred poslao i prema Zagrebu te se kratk plijenom vratio u svoju Krajinu. Ove operacije bile su uperene protiv onog dijela Bosne, koji je bio pod utjecajem kralja Zigmunda, dočim su se u ostalom dijelu velmože, a na čelu im Sandalj, priklanjali Turcima, da ih ovi poštede, te su jedan za drugim nastojali, da kao »haračnici« sačuvaju barem dio svoje nekadanje vlasti. Ishakbegove čete provališe u dva maha, 1424 i 1426, u Bosnu, da plijene. Veliki vojvoda Sandalj, našavši se sada kao prvi na udaru, nastojao je, da se spasi tražeći prijateljstvo sa Ishakbegom i svraćajući opasnost, koja mu je prijatelj, na vojvodu Kadosava Pavlovića, koji je u tom najkritičnijem času započeo kavgu s Dubrovčanima te radi Konavljia, što ga je sam Dubrovniku bio prodao, započeo konavolski rat. Dubrovčanima je uspjelo, da stvore koaliciju između republike, Sandalja, bosanskog kralja i Ishaka, koji je u njoj imao glavnu riječ, i tako se Dubrovnik spasi (1430—32). Godinu dana poslije provalio je Ishakbeg sa svojim akindžijama preko Bosne i Like do Zadra. G. 1434 vojuje u Albaniji, gdje ga potuče Arnit Spata, te jedva živ uteče. U jednom pokliskarskom napatku karakteriziraju Dubrov-

cani Ishakbega riječima: »on ni o čemu drugomu ne snuje, nego kako će prouzročiti i sijati razdor među bosanskom gospodom, da uzmogne, kada budu u zavadi, bolje jednoga za drugim uništiti i oboriti«. Nakon albanskog poraza povukao se Ishakbeg sa vlasti i prepusti sinovima *Baraku* i *Eseb-Aliji*, da ga zastupaju, jer je dugo bolovao, a Dubrovčani mu onda mjesto liječnika, koga je zatražio, poslaše pismeni naputak, kako se ima u bolesti vladati.

Stariji sin *Barak-vojvoda* ratovao je 1435 u Humskoj zemlji, a onda je krenuo na grad Hodidjed i Vrhbosnu te je tu ustalio tursku vlast. On zastupa oca još 1437, kada ga zamijeni brat *Eseb-Alija*, koji je 1439 imenovan romanjskim sandžakom te je, uz pomoć brata Isabega, protjerao despota Đorda iz Srbije. Sada povjeri Ishakbeg upravo trećem sinu Isabegu i umrije oko 1442.

Podrijetlo ovog Isabega, koji je u Bosni igrao odsudnu ulogu, dosta je zagonetno. Turski spomenici ga zovu sinom Ishakbegovim, a on sam se u jednom pismu, pisanom Dubrovčanima, zove bratom hercega (Stjepana) i sinovcem vojvode Petra (Pavlovića), dakle je kršćanskog podrijetla, a uvaži li se, da u jednom dokumentu ima patronimikon Hranušić, vjerojatno je, da je bio sin Vukca Hranuća, Sandaljeva brata, i da ga je ovaj 1428, kada se sprijateljio s Ishakbegom, ovomu predao kao taoca, te ga je Ishakbeg poturčio i posinio i poslije imenovao nasljednikom.

Isabeg, kao potomak najjačeg bosanskog velmože i kao poturčenik visokog položaja, prionuo je oko toga, da utire putove turskoj ekspanziji u Bosni, da što više olakša prijelaz iz starih prilika u one, koje su nastale uslijed ratnih zbivanja, i da kao promicatelj istočne kulture podigne Bosnu na što viši stepen.

Dubrovniku je 1442, kada je sultan tražio, da mu prizna vrhovnost, isposlovao najblaže uvjete, te su se Dubrovčani zavjerali, da će biti »vjerni i pravi gospodar sultanu Amuratbegu« i da će mu slati »u godište jednosti poklisara s' darom' u sudeh' srebr'них vrijednosti hiljad' dukat' zlatih'«, a sultan im se opet kleo, »da postavlja s njimi pravu vjeru i ljubav namjesnu« i da im ne će činiti nikakova »razmirja« ni on, ni veziri, ni subaše, ni koji od njegovih nasljednika, te im daje slobodu trgovanja po čitavoj carevini, a da za to plaćaju tek 2% carine. Isabeg je od Dubrovčana odvratio teške posljedice, kojima su se izvrgli, davši utočište protjeranom srpskom despotu Đurđu, a pokazao se i u mnogim drugim prilikama sklon Dubrovniku. On je bio glavni arbiter u ratu hercega Stjepana protiv sina Vladislava i njegovih saveznika, bosanskog kralja i Vlatkovića (1452), a mir od 1454 sklopljen je po njegovu diktatu. On je konačno, 1459, Dubrovčane svjetovao, da ublaže sultana, gnjevna, jer su nakon povratka despotova u Srbiju obustavili slanje godišnjeg »dara« od 1000 dukata, da ga povise na 1500 dukata i to odsele pod zazornim imenom haraća, i time je spasio grad od očite propasti.

Krajišnik Isabeg imenovan je 1463 sandžakbegom novoustrojenog sandžaka Bosne i dobio je naslov paše te se bavio uređenjem svoje pokrajine. Kada je u proljeće te kobne godine sultan Mehmed II. Fatih osvojio Bosnu do Jajca i Srebrenika, povlači se sa svog mjesta, a naslijedi ga *Mehmedbeg Minetović*. O razlozima, koji su Isabega potakli, da u najodsuđnijem času odstupi sa svog položaja, šute historička vrela, i ostaje nam samo psihološki tumač. Ishakbeg, kao čovjek i odvjetnik najjače bosanske velikaške kuće, nije mogao aktivno sudjelovati u akciji, koja je podložila svu Bosnu Turskoj, koja je zatrla bosansku dinastiju, a najodličnije plemićke obitelji prisilila na izgnanstvo; a da je sultan Mehmed II. pravilno ocijenio delikatne osjećaje njegove, vidi se po tomu, da ga je, čim je vojna prošla, vratio na njegov stari položaj. Tako je sultan glavom, uz velikog vezira Mahmudpašu Hrvata, vodio tu vojnu, osvojio Bobovac, Ključ i Jajce i zarobio zadnjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića te se kao pobjednik vratio i putem, na Milodraževu polju, izdao fra Angelu Zvizdoviću glasovitu *ahdnamu*, kojom bosanskim katolicima zajamčuje vjersku slobodu.

Kada je na Božić iste kobne godine kralj Matijaš opet osvojio Jajce, krene sultan u proljeće ponovno u Bosnu; ali se na glas, da dolazi kralj Matijaš u pomoć opsjednutom Jajcu, vrati, a daljnju opsadu povjeri sandžaku Mehmedbegu Minetoviću, a na njegovo mjesto imenova ponovno Isabega (7. II. 1464), koji na toj časti ostaje do 1470.

Isabeg proslavio se kao osnivač Sarajeva, koje dobi ime po *saraju*, što ga je sebi sagradio na Brorcu u dolini Miljacke. Tu je sagradio i namijenio sultanu današnju Carevu

(Foto Griesbach)
GRB BOSNE ZA KOTROMANIĆA
Jajce, Tvrđava

džamiju, do nje veliku banju (1459), most preko Miljacke, tekiju, gostinjac i veliki han Kolobaru u Bazrdžanima, a za uzdržavanje ovih zadužbina uvakufio je velike svote i nekretnine.

Njegovi nasljednici na stolici bosanskih sandžakbegova bili su redom ovi: Ajazbeg 1470—75, Balibeg Malkočević 1475—76, Skenderbeg Mihajlović 1478—80, Dautbeg 1480, Jahjabeg 1482—84, Hadžibeg 1484, Ajazbeg ponovno 1484—85, Skenderpaša Mihajlović po drugi put 1485—91, Jakubpaša 1492—94, Jahjapaša 1494, Sinanpaša Borovinić 1496—99, Skenderpaša Mihajlović po treći put 1499—1504, Ferizbeg 1505—12, Junuzaga 1512—13, Sinanpaša Borovinić po drugi put 1513—14, Junuzaga po drugi put 1514—15, Mustafapaša Jurišević 1515, Mehmedpaša Mihajlović, Gazi Balibeg i Gazi Husrefbeg.

Od ovih se istakao 1472 Ajazbeg svojom provalom u Istru i Furlansku, gdje je poharao Trst, Kopar, Udine i Oglej; Dautbeg prešao je privolom ugarskoga kralja kroz Hrvatsku, da plijeni austrijske zemlje, a kada se harajući okrenuo prema Rabi, potukoše ga Stjepan Zapolja i Petar Gereb, a kralj, da osveti povredu ugarske neutralnosti, provali u Bosnu do Zvečaja i posla iz Jajca Petra Dojčina, Vuka Grgurovića i Vladislava Egervarija na Sarajevo te ga ovi tri dana harahu i pljačkahu. Na povratku u Jajce dočeka ih Dautbeg kod Busovače, gdje dođe do neodlučne bitke, a poslije kod Travnika, gdje je Dautbeg hametom potučen, ostavivši na bojištu 10.000 mrtvih. U to doba idu epizode, koje je narodna pjesma vezala uz ličnosti Vuka Jajčanina i Đerzelez-Alije.

Jakubpaša izišao je na glas radi pobjede, što ju je, vraćajući se sa pljačke iz Kranjske i Koruške, izvojevao na Vražjem Vrtilu kod Udbine, gdje ga dočeka ban Derenčin sa tri Frankopana, te mu na bojištu, uz cvijet hrvatskog plemstva, osta 5.700 mrtvih Hrvata, i gdje Jakubpaša zarobljenom banu na srebrnom pladnju pruži odsječenu glavu njegova sina.

Kao vojskovođa odlikovao se i Skenderpaša Mihajlović, koji je 1499 poslao svoje pljačkaše na mletačko zemljište u Dalmaciji te je 1501 zajedno s Omerbegom, Malkočbegom Jahjabegovićem, Mustafabegom Zvorničaninom i Nahinatbegom opsjedao Jajce; ali ga potukoše herceg Ivaniš Korvin sa krabavskim knezovima, Zrinskim i Frankopanima te Karlovićem i Cuborom. Tu je Skenderpaša ostavio 400 mrtvih. Loše sreće bio je i njegov devetnaestgodišnji sin Mustajbeg, koji je 1502 harao po jajačkoj Krajini, jer ga je potukao Ivan Tergejić kod Kamengrada (2. srpnja).

Padom Srebrenika 1512 likvidirana je istoimena banovina, a osvojenjem grada Jezera nastala je za samo Jajce najveća opasnost, koju je otklonio ban Petar Keglević, prisilivši bosansku vojsku na povratka.

Od svih nasljednika Isabegovih bio je najslavniji Husrefbeg, koji je do 1521 bio sandžak smederevski te je onda postao bosanski sandžakom. Bio je sin Ferhadbega, careva zeta, čije očevo ime turski pisci kriju pod značajnim imenom Abdulgafur, koje se nadijevalo samo poturčenicima, a pošto se 1483 u dva maha spominje ime kneza Radivoja kao brata careva zeta Ferhadbega, nedvojbeno je, da je i

ovaj rođen kao kršćanin. Husrefbeg je 1522 sa hercegovačkim sandžakom osvojio Knin i Skradin i bezuspješno opsijedao Klis, a slijedeće godine osvaja Ostrovcu i opsijeda bez uspjeha Krupu na Uni. G. 1524 združuje se sa Sinanpašom mostarskim i Balibegom smederevskim te sa 20.000 momaka pade pod Jajce i tako ga tijesno opkoli, da čitavih 18 mjeseci nije bilo moguće dobiti u grad hrane. Ni Mihalju Turku Pečkom, ni banovima Franji Bačanu i Ivanu Tahiju nije uspjelo probiti obruč oko grada i dovesti mu hrane; u Jajcu nastaje glad, kakvu ne pamti čovječanstvo. Iz te nevolje izbavi izmučeni grad junak Krsto Frankopan, koji je sa Durom Blagajskim, Ivanom Zrinskim, Petrom Kružićem, Durom Orlovićem, Matijom Baraćem i Franjom Tahijem krenuo iz Dubočica na Savi uz Vrbas, pod Bočcem potukao Husrefbega te slavonski usao u grad i okrijepio ga hranom i opskrbio streljivom. Uz nebrojeni plijen zadobio Krsto skupocjeni Husrefbegov čador i 60 barjaka, a pobjeda bila je to veća, što je Krsto sa 7000 ljudi porazio 20.000 Husrefbegovih, od kojih poginuo 4000, dočim je on izgubio samo 30.

G. 1527 ponovi Husrefbeg svoj pokus, da osvoji Jajce, a ovaj su put preduvjeti za uspješan pothvat bili povoljniji: 1526 uništio je car Sulejman na Mohačkom polju ugarsku vojsku i time osvojio veliki dio Ugarske. Iskušani hrvatski junaci Zrinski, Frankopani, Keglevići, Berislavići, Kružići, Orlovići, Taši i toliki drugi, povukli su se u Hrvatsku, da brane svoju užu domovinu, a Jajce predadoše novo izabranom kralju Ferdinandu, koji u nj stavi njemačku posadu pod zapovjedništvo Stjepana Grabrovačkoga. Kada je 1527 Husrefbeg pao pod Jajce, posada mu se odupirala jedva 10 dana i kapitulirala. Kažu, da je Husrefbegov vojvoda Muratbeg, rođeni Šibenčanin i brat kanonika Jure Tardića, izdajom saznao za tajni ulaz u grad i tako ga osvojio.

Husrefbeg dobi kao nagradu naslov *gazije* (pobjednika) te se u triumfu vrati u svoju prijestolnicu.

Primjer Isabega, koji je kao dobrotvor grada Sarajeva, prozvanog tako po njegovu saraju, sagradio niz zgrada u javne i prosvjetne svrhe, slijedili su mnogi od njegovih nasljednika. Ajazbeg sagradio je 1474 kamenu džamiju na mjestu, gdje danas stoji Hotel Central. Jakubpaša 1491 sagradio mesdžid u Magudi, Jahjapaša 1494 džamiju u Čurčića Mahali, Gazi Balibeg 1506 džamiju u Balibegovici, Firuzbeg džamiju na Baščaršiji 1509 i banju 1506, Mustafabeg Skenderpašić džamiju u Skenderiji 1517, Mehmedbeg Isabegović džamiju u Bistriku 1519; ali kruna svemu tomu bila je velebna Husrefbegova džamija, započeta 1529 i dovršena 1530, koja veličinom, ljepotom i bogatstvom vakufa nadmašuje sve ostale u Bosni. Uz džamiju sagrađeno je njegovo turbe, do njega turbe njegovog prijatelja, bivšeg vojvode Muratbega, a od drugih građevina, koje danas još postoje, valja spomenuti muvekitšanu i mekteb u haremu džamije i na glasu Kuršumli-medresu, sagrađenu 1537 i obdarenu bogatim vakufom, hanikah ili tekiju nakšibendijskih derviša, musafirhanu za neimućne putnike, imaret (pučka kuhinja), sahatkulu, banju u Cemalusi, bezistan i tašlihan, koji su oba, kroz stoljeća, bili središte bosanskog trgovačkog prometa. Od prihoda njegovih golemih vakufa sagrađeni su i t. zv. Đulov han i Morića han, a u novije doba mnoge dobrotvorne građevine u Sarajevu.

Jaz između Bosne i Hercegovine, koji je iskopao već herceg Stjepan Vukčić, proširen je kobne godine 1463. Sultan Mehmed vraćajući se iz Jajca u Sjenicu ostavi velikom veziru Mahmudpaši zadaću, da iz Lepevice pod Ivanplanim krene u Hercegovinu, da i nju osvoji, i ovaj zauze t. zv. Gornju Hercegovinu, t. j. sav goroviti kraj južno od Neretve i planine Prenja sa Nevesinjem, Gackim i tvrdim gradom Ključem, koji je herceg bez borbe napustio, da se skloni u Novom niže Dubrovniku. Tu je herceg proveo tri zadnje godine života u strahu, da ne izgubi i ono malo zemlje, što mu je ostalo u t. zv. Donjoj Hercegovini. Tu je napisao i svoju oporuku, kojom ostavlja nasljedstvo najstarijem sinu Vladislavu, komu je uspjelo za to u sultana ishoditi berat. Radi ostalog nasljedstva nastala dugotrajna rasprava između Vladislava i braće mu Vlatka i malodobnog Stjepana. To nasljedstvo i oporuku deponirao je herceg u Dubrovniku uz zabranu, da se testament ne dira i nasljedstvo ne dijeli, dok sin Stjepan ne postane punoljetan. Vladislav i Vlatko, da što prije dođu do svog dijela, staviše se jedan pod zaštitu ugarskog kralja, drugi pod mletačku, ne bi li prisilili Dubrovnik da otvori oporuku. Vladislav, doživši tako svoj dio, pođe iz straha, da mu se sultan ne osveti (jer je prišao kralju Matijašu, s kojim

je on bio u ratnom stanju), u Hrvatsku te ostavi vladanje bratu Vlatku, a ovaj pokuša s pomoću Madžara, koje je poslao kralj Matijaš, da očuva ostatke svoje oćevine. Da obrani Donju Hercegovinu i da uspostavi vezu s Dubrovnikom, sagradio Matijaš Korvin cestu iz Jajca preko Makljen-planine u dolinu Rame i otale niz Neretvu prema moru do Počitelja i Gabele. Na toj cesti sagradio kamene čuprije na ušću Rame, preko Drežanke i kod današnjeg Mostara preko Neretve. Temelji lijevog obalnog stupa stare mostarske čuprije još se i danas razabiraju nedaleko sadašnjeg mosta, koji nije, kako se govori, rimska građevina, nego razmjerno novija, turska. Prijelaz preko Korvinova mosta zaštićivale su dvije kule, koje s njime čine jedinstvenu utvrdu. Od tog mosta dobilo je ime staro naselje Mostići, a poslije i grad Mostar. Odavle išla je cesta lijevom obalom preko Bregave na Počitelj, koji je pregrađen u tvrdi grad s jakim bedemima i tabijama. Sredstva za ove velike gradnje namaknuta su većinom iz hercegovine ostavštine. Papa je dao 10.000 dukata, ostavljenih mu za hercegovu »zadušje«, a Vlatko prista, da se od njegova dijela isplati 9000 dukata. U novoizgrađeni Počitelj postavljena je 1466 posada pod zapovjedništvo Ivana Rozgonja i Ivana Tuza, koja osta tek do 1471, kada se je Hamzabeg po nalogu Porte morao povući od provale u Konavljte te je krenuo na Počitelj, da ga osvoji, a u malim preostacima neretvanske krajine junakovali su još neko vrijeme braća Ivaniš, Žarko i Tadija Vlatkovići, te Hrvat Januš, dok ne oboli Ivaniš te se 1472 povuče u Dubrovnik i malo iza toga (1473) i umre. Još za njega živa izgori Posrednica, propade dubrovačka kolonija Osobljani i carina u Drijevimama (Gabela), a time je i dubrovačkoj trgovini na donjoj Neretvi nanesen smrtni udarac.

Herceg Vlatko se dugo nije naužio mira u jadnim ostacima svoje oćevine, jer 1482 protjera Ajazbeg ugarsku posadu iz Herceg-Novog, a na zahtjev njegovog poklisara Ferhadage otpremiše Dubrovčani posadu u tri barke kući. Pod dojmom ovih nedaća povuče se i herceg Vlatko na Rab, ostavivši Augustina Vlatkovića da kao vojvoda upravlja sa zadnja dva kotara: Rudinama i Donjim Vlasima, koji oko 1487 padoše također pod tursko gospodstvo.

Treći sin hercega Stjepana, knez Stjepan, koji se rodio 1456, ogorčen postupkom svoje braće u pitanju očeve baštine, pošao je u Carigrad na Portu, tu se 1474 poturčio i započeo kao barjaktar sjajnu karijeru, koja je ubrzana time, što se 1481 oženio Fatimom, kćerju sultana Bajazita, te je dva puta bio beglerbegom anadolskim i ratovao, a kao kapudanpaša zapovijedao je mornaricom, koja je operirala u egipatskim vodama, te je konačno 1496 imenovan velikim vezirum, koja čast mu je još tri puta (1503, 1510 i 1512) povjerena. Umro je 1516.

Uprava osvojenog hercegovačkog područja povjerena je posebnim upravnicima, koji su i dalje imali naslov krajišnika, a sijelo te Krajine preneseno je iz Kruševca u Foču, gdje je turski živalj već vrlo rano uhvatio korijena i imao svoj kadiluk. Sve do 1500 upravljaju Krajinom krajišnici, a od onda sandžakbezi, te se kao prvi u ovoj časti spominje Mehmedbeg Obrenović.

Krajišnici, koji su u to doba vladali, jesu: Ahmed kao vojvoda 1466—1470; Hamzabeg 1470—1474, Sinanbeg 1474—75, Bajazidbeg 1475—77, Jahjabeg 1477, Sulejmanbeg 1477—78, Ajazbeg 1478—83, Mustafabeg Milivojević 1483—86, Ahmedbeg 1486—88, Hadžibeg 1488—89, Mustafabeg 1489—93, Sulejmanbeg 1493—97, Ahmedbeg Vranešević 1497—1500. Kao sandžakbezi slijede: Mehmedbeg Obrenović 1500—04, Sinanpaša Borovinić 1504—06, Mehmedbeg Isabegović 1506—09, Dautbeg 1509—10, Kasumbeg 1510, Mehmedbeg Obrenović po drugi put 1510—11, Hasanbeg Mihajlović 1511—13, Mehmedbeg Isabegović po drugi put 1513—15, Skenderbeg Vranešević 1515—17, Mustafabeg Bogojević 1517—18, Azami-Hasan 1518—20, Ahmedbeg 1520—22, Muradbeg 1522, Mahmudbeg 1522.

Od ovih se isticao Hamzabeg intervencijom u raspravama oko ostavštine hercega Stjepana i što je on prvi u Hercegovini počeo kupiti adžemi-oglame. Ahmedbeg Vranešević bio je podrijetlom Hercegovac, sin Isabega Vraneševića, unuk Heraka Vraneša i nećak Ibrahima Vraneša. Hrvatskog podrijetla bio je i Mehmedbeg Obrenović, sin Petra Obrenovića i brat sandžakbega Kalimpaše, a bio je prije nastupa službe grčki sandžakbeg. Sinanpaša Borovinić, prije rumelijski beglerbeg, potomak je Tvrtka Borovinića, rođaka vojvode Radosava Pavlovića, a po ženi zet Balše, sina Hrvojina, isticao se kao veliki prijatelj

Dubrovnik. Mehmedbeg Isabegović, sin Isabega Hranušića, bio je dva puta hercegovački sandžak. O njemu piše dragoman Skenderbeg, da je »krotak človek, kakono za Sinanbega«, te svjetoje Dubrovčane, da se na njega »nešto vele ne trate i ne spenzaju«. G. 1466—1468 upravljao je zemljom Pavlovića (Borčem), 1507 ratovao je u Anadolu te je prodro do Ankare, a 1508 vratio se u Hercegovinu. G. 1507 počeo je graditi Skadar, 1508 pojačao je utvrde Hercegnovog, kamo je dopremao drvenu građu iz onda još šumovite Neretve, a boravio je sam u Novom nadzirujući gradnju. Njegovi nasljednici nastavili su taj posao, a osobito Mehmedbeg Obrenović kroz više od 10 godina. Mustafabeg Bogojević, čija su imanja bila u Skoplju, istakao se kao graditelj kamene čuprije preko Bregave nedaleko Počitelja, a 1517 sudjelovao je na vojni sultana Selima I. u Siriji i Egiptu.

U doba, kada se Turci pojavljuju u Bosni kao osvajači, vladale su u zemlji prilike, koje su konačno osvojenje učinile upravo neizbježivim. Dinastičke razmirice, razdor i omraza između velikaških kuća, koji zahvatiše i niže plemstvo, vjerski progoni diktirani iz Ugarske i Rima, pomanjkanje narodne svijesti i rodoljublja, kolebanje između hegemonije ugarske i turske, patrijarhalna primitivnost državne organizacije: sve je to olakšalo ratoborne operacije Turaka, za koje je povoljno tlo priredila prethodna miroljubiva penetracija i pojedine kolonije u Foči, Rogatici i Vrhbosni; sve je to utiralo puteve vojskama, koje su imale poslije doći.

Što je pogibljivija bivala veća, to se plemstvo više priklanjalo osvajačima: oni ih nastoje u međusobnim razmiricama predobiti na svoju stranu; oni daju carskoj porti ili begovu divanu sinove kao taoce, a tu se oni redovno poturče; u nadi, da će sačuvati imovinu i položaj, oni prelaze na islam, a isto tako prelaze u masama patareni, siti progona, a prelaze to lakše, što su i u islamu našli dvije njima svojstvene ustanove: svetkovanje petka i civilni brak. U ovakvim prilikama nije trebalo, a nije ni bilo nekog nasilnog poturčivanja ni vjerskog proganjanja, a glasovita *ahdnama*, izdana 1463 na Milodražu fra Angelu Zvizdoviću i katolicima, bila je akt vjerske tolerancije, kakve Evropa u prošlosti i u tri slijedeća stoljeća nije doživjela.

Uređujući upravu u novoosvojenim krajevima Turci nisu obarali stare ustanove i nasilno nametali svoje, nego su prepuštali vremenu, da ono postepeno i gotovo neosjetljivo to provede. Oni nisu ubijali ni proganjali plemstva ni naroda, koje panički strah nije otjerao u tuđinu, što više, oni Bošnjacima daju priliku, da utječu na sudbinu svoje domovine. Od najviših do najnižih mjesta nalazimo u Bosni na čelu pojedinih grana uprave i domaće sinove. Stara administrativna podjela ostaje ista, tek Bosnom upravljaju sandžakbezi, a Hercegovinom krajišnici.

Na čelu Bosne nalazimo domaće ljude kao Isabega Hranušića, Skenderbega Mihajlovića, Sinanpašu Borovinića, Mustafabega Juriševića i gazi Husrefbega; na čelu Hercegovine Ahmedbega Vraneševića, Mehmedbega Obrenovića, Sinanbega Borovinića, Mehmedbega Isabegovića, Hasanbega Mihajlovića, Skenderbega Vraneševića, Mustafabega Bogojevića i Sinanpašu Borovinića. Naši ljudi popeli su se čak u stolicu velikih vezira kao glasoviti vojskovođa Mahmudpaša Hrvat i Ahmedpaša Hercegović, koji je tu čast obnašao četiri puta.

I stara razdioba zemlje na vojvodine, župe i knežije ostala je nepromijenjena i u dokumentima se spominju vojvodine Foča, Pavlova zemlja (Borač), Dabar, Nevesinje, Rudine, Trebinje, Cernica, Mostar, Primorje, Donji Vlasi, Vrhbosna i t. d. Nisu rijetki slučajevi, da na čelu ovakvih upravnih jedinica nalazimo kršćane, koji su i na dvorovima sandžaka i krajišnika, pa i na samoj Porti, bili cijenjeni kancelari ili poklisari, jer hrvatski jezik bio je za Mehmeda II. diplomatski jezik na Porti, a u sandžacima i krajiškoj upravi službeni. Kao kancelare znamo Heraka Vraneša, Pokrajca Dijakovića, Vuka Baličevića, Ivana Radičevića, Ivka Konjhodžića, a kao poklisare Tvrdišu Bogutića, Branilu Stjepanovića, Vlaha Svinjarevića, Živana Pripčinovića, Vuka Vraneša, Stjepana Sratinovića, Vukana Dubravčića, Vlaha Pokrajca, Milivoja Mihočevića i t. d. Vojvode u Trebinju bili su Herak Vraneš i Radivoj, u Sarajevu Muratbeg Tardić, a knez u Donjim Vlasima Herak Vladisalić. To su samo ličnosti, koje su nam poznate po prezimenu, a bezbroj ih je, koje znamo samo po krsnom imenu: Brailo, Tvrtko, Branisav, Teodor, Petar, Mihajlo, Aleksa i drugi.

Kraj tolikih hrvatskih kancelara na Porti i na dvorovima sandžakbega i krajišnika nije ni čudo, da je bosančica bila službeno saobraćajno pismo, dočim se arapsko u to doba prijelaza ograničavalo na vjerske i šerijatske institucije, i ta bosančica, koja je u Dubrovniku dobila kaligrafski oblik i kojom je pisan poljički statut, koju su bosanski franjevci do polovine 18. st. upotrebljavali u svojim matrikulama, a fra Matija Divković je preudesio za štampu, sačuvala se u begova sve do nedavna kao kućno pismo.

Kako se vidi, Turci nisu rušili i razarali autohtone institucije, da na ruševinama izgrade nove, nego su prepuštali vremenu, da ih istroši i prilagodi novim. Pa i na samim grobljima nalazimo često, u istom oboru, s jedne strane groblja kršćanskih starenika, a do njih grobove njihovih poturčenih potomaka. Taj promiskuitet zapažamo i u mnogim danas živućim porodicama istog korijena, gdje je jedna grana islamska, a druga ostala kršćanska, a u obim još živi uspomena starog zajedničkog podrijetla.

LT.: C. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, GLZM, XXIII, Sarajevo 1911; Isti, *Die geschichtliche Grundlage der bosn. Agrarfrage*, Sarajevo 1911; Isti, *Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba*, GLZM, XXIV.; Isti, *Nekoliko mladih pisama bosanske gospode pisanih bosančicom*, GLZM, XXVI.; Isti, *Stari turski agrarni zakonik za Bosnu*, GLZM, XXVIII.; Isti, *Isabeg, brat hercega Stefana*, GLZM, XXIX.; Gl. Elezović, *Turski spomenici*, I, Beograd 1940; Isti, *Skopski Isakovići i Paša Jigit beg*, Glasnik skopskog nauč. dr. XI, 1932; Vl. Corović, *Historija Bosne*, I, Beograd 1940. C. T.

BOSNA POD VLAŠĆU TURAKA. *Bosna pod utjecajem islama do kraja 17. st.* S propašću bosanske države nestalo je kroz jedno stoljeće i njezina dotadašnjeg zemljišnog jedinstva; sandžak, koji se prema središtu nove vlasti u njoj prozvaov vrhbosanski, ograničio se uglavnom na središnju Bosnu i dio Donjih Krajeva. To je pogranično zemljište dobilo s vremenom izrazito ratničko obilježje. Kada je u prvom polovini 16. st. probijen obrambeni pojas oko Srebrenika (1512), Jajca (1527) i Klisa (1537), poraslo je i vojničko značenje bosanske jezgre, i ona je 1583 podignuta na pašaluk. Do velikog uzmaca Turaka potkraj 17. st. bosanski je namjesnik imao pod sobom osam sandžaka: bosanski, hercegovački, kliški, lički, bihački, cernički, požeški i zvonički. Unatoč znatnom upravnom području i velikim punoćima bio je ipak podložan budiskom veziru.

Turci su donijeli sa sobom razvijenu upravnu tradiciju centralistički uređene perzijske i bizantske države. S pogibijom moćnih rodova uklonili su odmah feudalni način državne uprave i predali je u ruke plaćenom činovništvu, koje je ovisilo o volji sultana. U skladu sa šerijem, svetim zakonom islama, nisu preuzeli ni vezanosti kmeta za zemlju; ova je pripadala isključivo sultanu, koji ju je po volji predavao svojim podanicima. Seljak je uživao pravo, da slobodno obrađuje svoju baštinu i da na njoj stalno živi. Premda je prodavanje ovih prava bilo protivno zakonu, ono je u doba općenitog propadanja ubrzalo temeljitu izmjenu posjedničkih odnošaja. Dolazak je Turaka u mnogom olakšao položaj seljaka, pa je razumljiva pojava prelaženja na islam poglavito u redovima seljaka i malih plemića, koji su time preuzeli i dužnosti vojničke naravi.

Daljnju je promjenu izveo spahinski sustav; na timarima i zijametima, kojih su prihode dobivali spahije u leno, osnivalo se ustrojstvo konjaničke vojske. Taj je sustav obuhvatio i ostatke staroga plemstva, koje se održalo na svojim nasljednim dobrima. I ono je prelazilo na islam; među spahijama bilo je dosta kršćana, ponekad i s muslimanskim imenom, sve do kraja 17. st.

Islam se ukorijenio u Bosni još prije njezina pada, ali se tada, kao i kasnije, širio tek postepeno; nema dokaza o njegovu nasilnom širenju niti postoje pouzdani suvremeni podatci o nekom iznenadnom primanju islama u većim razmjerima. Prolazeći najprikladnijim putem kroz središnje krajeve od Vrbsa preko Lašve na Vrhbosnu B. Kuripešić svjedoči 1530 — možda ponešto pretjerano — da u Bosni ima turskih vojnika i činovnika, a da se slučajevi poturčivanja ograničavaju na mladost i lakoumnost pojedinaca. Nema sumnje, da su Turci različitim sredstvima, a ponajviše materijalnim pogodnostima, nastojali proširiti islam tamo, gdje je to poslužilo daljem učvršćenju njihove vlasti u tako izloženoj zemlji: duž vojničkih cesta, na gorskim lancima i oko tvrdih gradova.

S vremenom se sve više osjećao utjecaj krajišničke borbenosti, a s njome je rastao i zamah islama, pomognut mnogim kulturnim tečevinama istoka. Za mnogostruko prožimanje kršćanskih i muslimanskih elemenata postala je još u 16. st. značajnom pojava potura. Veliki je dio

pučanstva, poglavito na selu — zbog čega jedan domaći rječnik iz početka 17. st. smatra potura istovjetnim sa seljakom — primio doduše islam, ali je zadržao i mnoge osobine kršćanstva, pa i sam znak križa. Još u 17. st. zabilježio je jedan zapadni pisac, da ima muslimanskih vojnika, koji čitaju Novi Zavjet i vjeruju, »da je Muhamed onaj duh utješitelj, koga je Isukrst svojim učenicima obećao«.

Uporo s »carskim mirom« i smanjenim dancima unio je islam u Bosnu i novi stil života, koji je trijeznošću svojih uredaba kao i skladnom istančanošću svojih oblika značio pravi napredak. Sada se tek razvija u Bosni gradski život, dotle nepoznat njezinim stanovnicima. Socijalni smisao islama očituje se u različitim zadušjima, koja podižu općenitu razinu svagdašnjice. Osim džamija i njihovih munara, koje mijenjaju bosanski krajolik, osnivaju se škole, kupališta, javne kuhinje, konačišta i tržnice. Novo osjećanje ljepote, najuže povezano s islamom, izivljava se u vrtovima s istočnjačkim cvijećem i vodom tekućicom, pa u brojnim česmama i šadrvanima na gradskim trgovima. Smisao za red u javnom životu pokazao se već prigodom postanka nove uprave u sastavu katastra, a briga za sigurnost putova u mnogim gradnjama, među kojima se ističu osobito kameni mostovi iz 16. st. (»rimski most« u Mostaru iz 1566 i dr.) i brojni hanovi duž cesta.

Pod utjecajem su islama nastajale i nove duhovne vrednote; u umnom i pjesničkom radu pojedinačna odrazila se bogata baština istočnjačke mudrosti, a u narodnoj je pjesmi našao savršen izraz osjećajni i ratnički mentalitet uglavnom najvišeg društvenog sloja kod bosanskih muslimana. Čafi Hasan Pruščak piše 1595 politički-povijesnu raspravu o *Uredbi svijeta*, koja je po želji Mehmeda III. prevedena s arapskog jezika na turski. Junačkoj pjesmi, koja je nikla na »krvavoj krajini«, najvećma oko Bihaća i Cazina, daje okosnicu prije svega lik Gerz-Eljasa (Derzele Alije), koji je 1491/2 zarobljen u borbama slavnoga Bošnjaka Jakub-paše s banom Derenčinom. Većina je pak pjesama očuvala spomen na nekoliko ratnika iz 17. st., koji su bili suvremenici: to je sandžakbeg u Bihaću Mustaj-beg lički, koji je pao 1676 u boju s Krstom Delišimunovićem, zatim Hrnjica Mujo, buljukbaša u Kladaši (1641), i Tale Ličanin.

Povećani su ratni naponi doveli od početka 16. st. do sve jačeg poreznog pritiska, koji je položaj kršćanske raje učinio naskoro nepodnošljivim. Već potkraj vladavine Sulejmana II. javljaju se neki znaci unutrašnjeg opadanja, a tijekom 17. st. vidljivo slabi dotadašnja ekspanzivna moć Turaka. Raja, koju je »Bog Turcima poklonio, da im izmet (službu) čini«, ne plaća u 16. st. samo desetinu spahiji, a zlokobni harač (džiziju) sultanu; težina se njezinih davanja ne iscrpljuje samo u telosu, danku u vlastitog djece, koji je raja plaćala katkad i poslije 1638, kada je on prestao službeno postojati. Opadanje je uprave i reda nepovoljno djelovalo na sigurnost života i imanja, koji su odsad izloženi različitim oblicima nasilja. A »zulum ili nasilje je otac hajdučije«, koja se pojavljuje među nasiromašnjijima. Mnoga pojedinačna nasilja urodila su napokom u polovini 16. st. tom društvenom pojavom, koja je u sebi oličila socijalni i politički prosvjed ugnjetene raje. Bosna je postala upravo kolijevka tog općenitog pokreta na Balkanskom poluotoku, a u liku Mijata Tomića utisnula mu je i neke crte vjerskog zanosa svojstvena katoličanstvu. U to se doba povlače kršćanska naselja s prometnih cesta u planinu, a stočarski način života potiskuje na mnogo mjesta obradbu zemlje. Tragovi se nekadašnjeg plemenskog ustrojstva u takvim prilikama osvježuju i pretvaraju opet u životnu potrebu.

Aktivni se otpor raje očituje i u grupama uskoka, koji stupaju u vojničku službu na kršćanskoj strani, a iz razno-likih patnja pograničnog stanovništva izviru selidbene truje, koje su uz islamizaciju glavni čimbenik u životu turske Bosne. Potreba za radnim rukama ne navodi osvajača samo na vjersku snošljivost, kako se ona odražava u ahdnami Mehmeda II. bosanskim franjevcima. Pusta se zemljišta naseljavaju novim pučanstvom, koje prvi svjedok njegove pojave u Bosni Kuripešić naziva *Surffen* spominjući usto imena Vlasi, Čiči i martolozi (→ Migracije). U stalnoj mijeni naselja, koja je trajala stoljećima, muslimanski je elemenat uglavnom ostao na svojoj zemlji i sačuvao mnoga obilježja sredovječnog života, od nazivlja mjesta do ikavskoga govora.

Dodir triju vjera na neobično osjetljivom području, na kome se vjekovna borba vodila u znamenju vjerskih simbola, ponovio je u nekom pogledu problematiku vjerskih cdnošaja u srednjem vijeku. S porazima na bojištu i s nepouzdanošću raje ustupila je na strani osvajača snošljivost vjerskoj nesnošljivosti, a reforma kalendara poslije 1582 kao i težnja poglavara obnovljene pečke patrijaršije (1557) za vlašću nad katolicima razdvojile su i raju. Njezin se stvaralački rad morao uz takve uvjete ograničiti na najpreču duševnu hranu; vjerska je utjeha dala u franjevacu 17. st. pobudu za književna djela, u kojima je oživjela tradicija hrvatske glagolske knjige, a narodna je pjesma izrazila težnju politički i društveno potištenih. U samostanima franjevacu potaknule su brojne teškoće, na koje su oni nailazili, sastav nekih ljetopisa, koji u svojoj skromnosti sadrže vjernu sliku tadašnjeg života.

Feudalizacija i postanak čitlučkog sustava. Uz neograničenog nosioca vlasti i dobro izvježbanu stajaću vojsku turska je moć počivala na društvenoj jednakosti njezinih nosilaca; u doba njezina širenja do kraja 16. st. priječila je ova postanak staleških razlika u muslimana. Kako je islam uklonio i etničku opreku, koja je osvajača dijelila od pobijeđenoga, dala je i Bosna obilan prinos stalnoj obnovi vladajućeg sloja. Iz njezinih su sela potekli mnogi veziri i paše; prema jednom računu bilo je od 1544—1612 deset velikih vezira iz Bosne, a samo podrinski porodici *Sokolovića* pripadala su, prema domaćem povjesničaru Pečevići, dva velika vezira, pet vezira i deset begova. Suvremenik M. A. Pigafetta svjedoči o neobičnom značenju hrvatskog jezika (crovata lingua) na Porti u polovini 16. st.; taj jezik »poznaju svi Turci, a napose ratnici«.

Poslije g. 1593, koju su turski ljetopisi zbog poraza pod Siskom prozvali »godinom rasula«, zamrla je s *Hasan-pašom Predojevićem* ubojita snaga carstva. Otad ulaze ono svoje sile u održanje stečenih posjeda. U općem opadanju, koje je potkopalo temelje države — od oslabljene središnje vlasti do pretvaranja janjičarskog reda u nasljedni stalež — smanjivao se i utjecaj Bosne na cjelinu carstva. S krajem 17. st. prestaje, štoviše, i književni rad Bošnjaka na istočnim jezicima.

Često prepuštena sebi u mnogim ratovima i neprekidnom četovanju na Krajini Bosna je tijekom 17. st. postigla neke vrste autonomiju. Uz vezira počeo je sve više rasti ugled skupštini ajana, velikaša, koje je vezir običavao sazvati poslije bajrama, da s njihovim savjetom i pristankom donese važnije odluke. Nagli uzmak turske moći u »bečkom ratu« (1683—99) potisnuo je uglavnom Bosnu u njezine sredovječne međe i izložio je još više protivniku. Sve je to olakšalo uspon do vlasti moćnim rodovima različitog podrijetla.

Na početku 18. st. nastaje ponajviše od dizdara, koji su prvobitno vodili brigu o obrani pograničnih tvrđava, novo vojničko-političko plemstvo. Oni su postali s vremenom gospodari svojih tvrdih gradova i župa oko njih. Kao vojnički zapovjednici i upravnici tih područja prozvani su kapetani, a svoju su čast uspjeli učiniti nasljednom. Ova promjena u ustrojstvu vojne granice proširila se postepeno i na unutrašnjost zemlje, koja je naposljetku podijeljena u 48 kapetanija. Uz potomke starog plemstva i glavare janjičara kapetani su prisvojili svu vlast i poslužili se njome, da uvećaju svoje bogatstvo i zemljišni posjed. Bosna postaje doista država u državi. Njezin vezir zastupa još uvijek središnju vlast, ali je ovisan o pojedinih mogućnicima i njihovim strankama. Dotadašnji red uzmiče pred samovoljom tih mogućnika, koji se bez predaha bore među sobom i ujedno pojačavaju svoj pritisak na raju.

Pretvaranje seljačkih baština u čitluke, koje obrađuje potpuno ovisni kmet, pojavilo se u 16. st. s nekim slučajevima prodaje prava na zemlju. Ta je promjena dobivala pomalo silovit oblik. Mnogi se bjegunci iz Ugarske i Hrvatske nastanjuju potkraj 17. st. u Bosni. Raja, u kojoj su kršćanski uspjesi kao i svjesno djelovanje kršćanskih sila probudili nadu u oslobođenje, doživjela je bolno razočaranje. Njezini gospodari gledaju odsad u njoj opasna protivnika i odbacuju svaki obzir. Nestaju kršćanski spahije, a narodnim se glavarima oduzimaju povlastice, na kojima se osnivala neka samouprava u kršćanskim naseljima s vojnom dužnosti (vojnukluk). Ne proširuje se samo spahinski sustav, koji se razvija u nasljednu ustanovu, nego i silom nagone kršćanskoga seljaka, da se odrekne svojih prava na baštinu; u tome su prednjačili janjičari.

Taj je razvitak zahvatio i ostale pokrajine na Balkanskom poluotoku, a 1777 dobiva napokon zakonsku potvrdu; begovi i age prisvajaju potpuno zemlje svojih kmetova. Sređeniji odnosi na granicama smućuju ratničko plemstvo, naviklo na četovanje i plijen. Ukoliko ono postaje siromašniji i teže se snalazi u promijenjenim prilikama, utoliko jače pritište raju. Mjesto zakonite devetine iznuđuje od kmetova trećinu, a besplatni rad njihovih ruku pretvara u samovoljno beglučenje. Trudom tih istih ruku isušuje ono močvare i krči šume na državnom zemljištu, a novo tlo naseljava novim kmetovima. Do toga pogoršanja u životu kršćanskog sela nije došlo odjednom, niti se ono zbilo svagdje na isti način. Kako se protivilo zakonima, poprimilo je različite oblike i proizvelo znatne razlike u dužnostima pojedinih sela prema njihovu gospodarstvu. Agrarno pitanje postaje pokretnom silom daljeg razvoja u Bosni. Kako su zemlju rajinsku obrađivali s neznatnim iznimkama samo kršćani, pitanje je posjedničkih odnosa moralo sada poprimiti još izrazitije vjersko obilježje. Potkraj 18. st. odredio je vezir, da se i tamnom vanjstvom svojih haljina moraju kršćani razlikovati od muslimana, koji nose odjeću zelene ili crvene boje.

Ali je raja našla doskora zaštitnika u središnjoj vlasti; ta je ulazila u sve žešće sukobe s odbojnim snagama, koje su težile za neograničenim gospodstvom u političkom i društvenom životu.

Borba plemstva protiv reforama. Samosvijest se ovih mogućnika razvila s vremenom do uvjerenja, da baš oni tvore »bedem islama«. Potkrepu su tome nalazili u činjenici, da su se poslije teških udara »bosanskog rata« Eugena Savojskoga potkraj 1697 morali u obrani zemlje osloniti uglavnom na vlastite sile i da su u tome pokazali nesumnjive uspjehe. Zemlja se pretvorila u utvrđeni vojnički tabor; na njegovim se malenim utvrdama lomio nalet protivnika, a otpornost se njegovih boraca očitovala punom mjerom u pobjedi *Ali-paše Hećimovića* kod Banje Luke 1737 kao i u njihovom držanju u vrijeme srpskih ustanaka na početku 19. st. Prokušavši jednom svoju moć bosanski mogućnici nisu dopustili, da im se ona bilo čime okrnji. Janjičari se još u polovini 18. st. odlučno protiv oporezovanja i podnose prvi strahoviti progono. Taj otpor raste pogotovu od kraja 18. st., kada sultan Selim III. počinje s radom na obnovi središnje vlasti i na reformama. U Carigradu se napokon spoznalo, da država može opstojati i napredovati samo onda, ako svoje uređenje uskladi s onim kršćanskim državama. Da je najprije vojnički podigne, Selim osnuje nizami džedid (novu organizaciju), vojsku, izvježbanu i opremljenu poput vojske kršćanskih sila. Bošnjaci su te reforme shvatili kao uzmak pred kršćanstvom i navještaj propasti islama. Bosanski su pak velikaši naslutili u tim novostima s pravom opasnost za svoju moć; oni su osjetili u njima pokušaj, da se opet podlože volji središnje vlasti. U takvim prilikama ističe se osobito ličnost vezira, nosioca te volje. »Bošnjaci — kaže suvremeni pisac — štiju vezira samo utoliko, ukoliko je njegova pravda neumoljiva. Ako je mekan i dobrodušan, oni ga smatraju slabim te ga preziru. Oni su uvjereni, da valja prolijevati krv, ako se hoće nad njima vladati.« Kako se u to prelazno doba nisu još razvili novi oblici političke uprave, u zemlji se razmahala hajdučija, krađa i palež.

Dolazak krutoga *Dželaluddin-paše* 1820, koji je Bosnu oslobodio različitih nasilnika i povratio joj mir, donio je samo kratak odah. Ukinuće janjičarske vojske 1826 uzbudi i srednje slojeve u gradovima; odredbe su središnje vlasti odbacili kao nezakonite, a neki su nezadovoljnici izabrali čak novog vezira. Bezobzirnost *Abdurrahman-paše*, koji je 1827 došao u Bosnu s posebnim ovlastima, napunila je isprva zemlju strahom; kod skupljanja vojske izbili su ponovno neredi i prisilili najzad vezira, da sramotno napusti Sarajevo, kamo je nakanio prenijeti svoje sjedište.

Poslije znatnih gubitaka u zemljištu 1829—30 otpor je pojedinih paša ugrozio sam opstanak carstva. U općenitom polomu odlučio bosanski prvaci, da ponovni pokušaj organiziranja nizama suzbiju u korijenu zajedničkim pohodom s Mustafa-pašom Bušatlijom protiv Mahmuda II., koga su nazivali »đaur-sultanom«. Teška odluka razdvoji prvake; hercegovački se kapetani odijele i zadrže vjernost sultanu. Odmetnici, sakupljeni u Tuzli, izaberu na početku 1831 za vođu *Husein-kapetana iz Gradačca* i postave zahtjev, da se Bosni prizna potpuna autonomija. Bosna će plaćati godišnji danak i birati sebi sama vezira, a Porta se mora

odreći svakog upletanja u njezine unutrašnje poslove. Tako bi bosansko plemstvo postavilo čvrstu branu protiv svake reforme i sačuvalo netaknute svoje povlastice.

Usprkos Huseinovoj pobjedi na Kosovu i usmenom pristanku velikog vezira Rešid-paše propadne ubrzo i taj pokušaj. Uzajamno nepovjerenje velikaša kao i opravdana suzdržljivost raje osamili su ljeti 1832 »viteza od Bosne«, kako se sam Husein prozvao. Uporno odbijanje vojničkih reforama dovede najzad do napadaja Mahmud-paše; poraženi Husein ostavi Bosnu, a paša je umiri općim oprostajem. Bosansko se plemstvo povlači otad nepovratno s povijesne pozornice; 1835 gubi nasljedne kapetanije, koje zamjenjuje činovnička uprava, a 1836 nestaje i spahinskog sustava. Krajina se doduše odmeće, a raja, u kojoj se pod utjecajem susjedstva budi narodna svijest, počinje 1834 oružanu borbu, koja se otad očituje u mnogim mjesnim ustancima. Njezino pouzdanje raste i s velikim lozinkama, koje je Abdul Medžid navijestio 1839 u svom hatišerifu iz Gjułhane.

Slom plemićke vladavine. Bosna se i dalje bunila, ali su svi ti časoviti pothvati ostali uzaludni. Hercegovini je naprotiv čvrsta ruka *Ali-paše Rizvanbegovića*, njezina jedinog vezira, nagrađena za vjernost 1832 nasljednim pašalukom, donijela stanoviti napredak. Promišljenom upravom i osobitim smislom za gospodarstvo nastojao je izgraditi Hercegovinu u vlastitu državu. Došavši kao potomak stoćkih kapetana do vlasti u borbi s braćom, nije ni kao vezir birao sredstva, da ukloni pojedine stare rodove i prisvoji njihove kapetanije. Težeći za bogatstvom nastojao je, da povećane poreze i kuluk olakša svojim podanicima s pomoću gospodarskog razvoja. Ali je i on prelazio preko reformnih zahtjeva Porte i na kraju postao u očima sviju oličje stare feudalne vladavine, koja je zajedno s njime i propala.

Ta je vladavina ishodila sebi još neposredno pred svoj konačni pad onaj društveni uspjeh, koji joj je u biti produžio život za nekoliko desetljeća usprkos njezinoj političkoj smrti. Namjera *Tahir-paše*, da ukloni različite zloporabe u položaju kmeta, a njegove dužnosti posvud izjednači, postigla je 1848 posve protivan učinak: obvezatna je trećina proširena na svu Bosnu i dopunjena polovinom od sijena, voća i sočiva. Zabrana se beglučenja nije nigdje provela; istu je sudbinu doživjela i odredba, da begovi preuzmu trećinu kmetškoga poreza.

Tako uzbudenoj zemlji, gdje su se različita pitanja — politička, narodna, vjerska i društvena — čudnovato zaplela, morao je *Omer-paša Latas* nametnuti jednom za svagda reforme, koje su već 1839 najavljene. On uguši 1850 sva tri ognjišta ustanka, koji je izbivao u Krajini, Hercegovini i Posavini. Otpor je udružio sve muslimane, pa su baš pripadnici nižih slojeva vodili u njemu glavnu riječ. Kazna je pogodila prije svega plemstvo kao sloj, koji svojim društvenim značenjem tek omogućava takve pokrete. Od istaknutijih velikaša poštedio je *Omer-paša* svega dvojicu; među ostalima pogubio je i *Ali-pašu Rizvanbegovića*, a stotine begova prognao u okovima. Mnogima je imutak potpuno razgrabljen ili zaplijenjen. Bivšim se spahijama oduzimaju 1851 njihovi posjedi, a begovske je šume preuzela država proglašivši slobodu sječe.

Raja je dočekala *Omer-pašu* s velikom radošću; njezin predstavnik *fra Ivan Jukić* bio mu je, štoviše, prijatelj. Ali je *Omer-paša* nije poštedio; oduzeo joj je oružje i opteretio je različitim dancima, a *Jukića* poslao u progonstvo. Njegov je postupak otkrio do srži duboku protivnost, zbog koje je položaj cijeloga carstva postao doista beznačnim. S *Omer-pašom* završuje — prema riječima Bašagića — »gospodujući elemenat u Herceg-Bosni svoju burnu prošlost«; on se sada »poteže na kraj, a kršćanska raja i turski asker (vojska) stupa na površinu«.

Politički skršena i fizički oslabljena vlastela zadržala su svoje društvene povlastice; štiti ih je sam *Omer-paša*. Trećina od plodina pretvara se pomalo u polovinu, a te gobe kmetova otežava neposredno i državna vlast napćakom poreznom politikom. Raja odgovara sve žešćim i dužim ustancima; od 1851 diže se Hercegovina pod *Lukom Vukalovićem*, a 1857—58 predvode franjevci posavsku raju u njezinu pokretu za povratak nekadašnje devetine. Krimski je rat dao nov poticaj radu na reformama, pa je Porta pokušala urediti i agrarno pitanje u Bosni. Duga vijećanja s predstavnicima posjednika zemlje i kmetova završila su mjeseca safera 1859 objavom *Saferskih zakona*,

ua kojima se kmetski odnos osnivao do svoga prestanka 1918. Dotadašnje je stanje dobilo napokon zakonski oblik: ograničuje se donekle pravo begovo, da otjera kmeta, uvodi se među njima pismeni ugovor, snižavaju davanja od sijena, voća i sočiva na trećinu, a beglučenje se dopušta samo u Hercegovini.

Narodna misao i ustanak raje 1875-78. Poslije mnogih uzaludnih napora sustao je ponešto kršćanski pokret; hercegovačka su plemena dobila 1863 čak dosta široku autonomiju. »Doba mira i rada« za namjesnika *Topal Osman-paše* (1861—69) upoznao je Bosnu prvi put s modernom upravom. Vilajetsko je uređenje privuklo ponešto na suradnju i zastupnike raje, a državna vlast nastoji, da različitim mjerama pomogne razvoj građanskog staleža i da nesklonost plemstva ublaži s pomoću državnih služba. Gospodarski je napredak odista razvio poduzetnost građanstva, ali je dao poticaja i snažnijem buđenju njegove svijesti. A toj je okvir turskoga carstva postao naskoro preuzak.

Svijest se raje izgrađivala na vjerskoj osnovi, pa odatle potječu i neke njezine bitne oznake. Katoličko je selo odvijek obraćalo oči moćnom cesaru u Beč; u novije vrijeme pružao je bečki dvor neku pomoć franjevcima, a 1840 preuzeo je čak zaštitu nad njihovom pastvom. Tom su prilikom istakli franjevci njegova dinastička prava na Bosnu; potonja je uostalom već potkraj 17. st. zauzela značajno mjesto u njegovu vanjsko-političkom programu. Ilirski je pokret privukao franjevece Zagrebu, a plodnim radom svojih sljedbenika među njima — *I. Jukića, G. Martića i M. Nedića* — položilo je idejni temelj bosanskom Hrvatstvu.

Stanovništvo se grčkoistočne vjere uzdalo naprotiv u pomoć srpskih kneževina, s kojima su ga spajale mnoge veze. Od 40-ih godina 19. st. posvećuje beogradska vlada Bosni osobitu pažnju. Upravljujući se vanjsko-političkim smjernicama, kako ih je u svome »Načertaniju« iznio 1844 Ilija Garašanin, prenosi i nju težište svoje vanjske politike. Snatreći o »novom preporođenju srpskog carstva« nastoji predočiti za se i bosanske franjevece.

Šezdesetih su godina narodna imena potisnula različite nazive s vjerskim sadržajem, a pod utjecajem evropskih oslobodilačkih pokreta kao i sustavnih priprava kneza Mihajla proširila se Bosnom mreža prevratnih društava. Osman-paši uspije suzbiti njihov rad na ustanku, koji je smrću kneževom 1868 potpuno zapeo. Težnje su kršćana našle tada svoj izražaj u Martićevim *Osvetnicima*, kao i u *Krvavoj knjizi* fra A. Kneževića (1869).

U posljednjih devet godina, koje su prethodile njezinu gubitku, izmijenilo se u Bosni petnaest namjesnika. Naskoro poslije odlaska Osman-paše izbijaju opet neredi i nasilja, a djelatnost se državne vlasti guši u novčanim neprilikama, koje ona nije mogla svladati. Godina 1874 naročito je teška; ljetina je podbacila, cijene rastu, a nekim krajevima u kršu prijeti glad. Narodni glavari u Hercegovini donose u jesen odluku o ustanku, ali je prava odluka pala zapravo mjeseca siječnja 1875 u Beču. Poslije 1853 pružila se bečkom dvoru po drugi put prilika, da zavlada Bosnom. Put Franje Josipa I. po Dalmaciji ubrza događaje; 19. lipnja dignu se pod hrvatskom zastavom sela u stolačkom kraju (»Munja od Gabele«), a na početku idućeg mjeseca potakne »nevesinjska puška« općeniti ustanak u Hercegovini. U dva mjeseca zahvati on Krajinu i sjeveroistočnu Bosnu. Objava državnog bankrota u Turskoj povećala međunarodno značenje ustanka, koji je odjednom pokrenuo čitav splet »istočnog pitanja«. Ni posredovanje velikih sila, među sobom nesložnih, nije moglo donijeti smirenje. Svaki se takav pokušaj razbio na Portinu odbijanju kršćanskih zahtjeva, koji su sadržavali ukinuće najtežih poreza, provedbu nekoć obećanih reformama, prenos trećine obradiva tla na kmetove i nadzor evropskih sila.

Potkraj lipnja 1876 proglašeno je u Krajini i Posavini sjedinjenje sa Srbijom. Deset dana kasnije navijestila je Srbija sultanu rat, a već 8. srpnja priznala je Rusija na sastanku u Reichstadtu pravo Austro-Ugarskoj na pripojenje većega dijela Bosne i Hercegovine. Turska se dođuše mirom u San Stefanu obvezala 1878 Rusiji, da će spomenute pokrajine dobiti autonomiju, ali je kongres u Berlinu stavio 25. članom ugovora u dužnost Austro-Ugarskoj, da ih »zaposjedne i njima upravlja«.

Ustanak je tada bio već ugušen i mnogi su se krajevi pretvorili u pustoš. Očaju svladane raje pridružila se i

velika bijeda maloga muslimanskoga čovjeka, koji je morao ponijeti na sebi sav teret rata u krvi i novcu. Opađanje u vrijednosti papirnog novca uvećalo je njegovu neimaštinu i dovelo do pojava gladi. Neizvjesnost o sudbini zemlje poslije izgubljena rata unijela je među muslimane još veće uzbuđenje. Na glas o odluci kongresa u Berlinu razvije *Hadži-Lojo* zastavu svetog rata, objavi pad osmanlijskoga gospodstva i sastav autonomne vlade. Narodni odbor, koji je upravljao pokretom, proglasi opći ustanak. Bio je to pokret najširih slojeva. Iz njihove sredine potekli su i njegovi vođe: uz *Hadži-Loju* to je *Hafiz Abdulah Kaugdžić* i napose *Muhamed Hadžijamaković*, koji je ravno vojničkom obranom. U dizanju ustanka kao i daljim borbama istaknuo se i pljevaljski muftija *Vehbi Semskadić*.

Gotovo tri nedjelje bile su potrebne generalu J. Filipoviću, da dopre do Sarajeva (19. VIII.), ali su se borbe u Krajini produžile do kraja listopada. Otpor je muslimana bio tolik, da je protivnik morao upotrijebiti sredstva u ljudima i novcu, na koja nije nikad prije pomišljao.

Hrvatski je sabor već 28. rujna 1878 izrazio u adresi kralju želju, da se »ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovu državnom pravnomu odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj«. Prema kraljevu mišljenju prekoračio je time sabor svoju nadležnost. Još potkraj 1878 opozvan je gen. Filipović, a iduće je godine povjerena uprava nove pokrajine zajedničkom ministarstvu financija. U tome je državnom pravnom položaju ostala Herceg-Bosna do nestanka austro-ugarske vlasti.

LIT.: O. A. Knežević, *Carско-turski namjestnici u B. i H.*, Senj 1887; S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost B. i H.*, Sarajevo 1900; Isti, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931; L. Thallóczy, *Geschichte, Die österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild: Bosnien und Herzegowina*, Beč 1901; M. Prelog, *Povijest Bosne, II. i III.*, Sarajevo 1912; V. Corović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925; M. Batinić, *Djelovanje franjevacu u B. i H.*, II. i III., Zagreb 1883 i 1887; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II., Sarajevo 1915; V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937; T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I., Zagreb 1891; C. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, GLZM, XXVII., Sarajevo 1915; H. Mehmed Handžić, *Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u B. i H.*, Kalendar Narodna uždanica, VI., 1938; Isti, *Islamizacija B. i H.*, Sarajevo 1940; V. Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva*, Jug. ist. čas., I., 3—4, Beograd 1933; V. Skarić, *Uticaj turskog vladanja na društveni život*, Knjiga o Balkanu, II., Beograd 1937; Isti, *Postanak i razvitak kmetsva u B. i H.*, Selo i seljaštvo, Sarajevo 1937; V. Klaić, *Bosna. Podatci o zemljopisu i povijesti B. i H.*, Zagreb 1878; L. Ranke, *Die letzten Unruhen in Bosnien 1820—1832*, Hist.-politische Zeitschrift, II., 1933; *Bosanski prijatelj*, I., Zagreb 1850, II., 1851, i III., 1861. J. S.-k.

BOSNA I HERCEGOVINA OD 1878 DO 1918. Radi okupacijskog mandata, što ga je berlinski kongres povjerio Austrougarskoj monarhiji, našla se ova pred teškom zadaćom: da smiri zemlju, rastrganu političkim trzavicama, da uvede modernu upravu i da podigne zemlju u gospodarskom i kulturnom pogledu. Kako je zemlju trebalo oružjem u ruci osvojiti, prirodno je, da je ona dvije-tri godine ostala pod vojničkom upravom, a ova se u prvom redu bavila time, da izgradi putove i ceste, potrebite ne samo iz strateških, nego i prometnih razloga. U tome je vojska posve uspjela. U zemlji, koja — osim komadića ceste od Sarajeva do Ilidže i od Jablanice do Mostara — prije okupacije nije imala ni pedlja kolne ceste, nastala je u roku od tri godine cestovna mreža, koja je Sarajevo vezala sa svim kotarskim mjestima. Te ceste istina nisu bile prvorazredne, nego su, kao i rimske, slijedile najpreči pravac, pa i preko planina strmim usponima; ali su one ipak zadovoljavale potrebi, osobito kada je izgrađena uskotračna željeznica Brod—Zenica, koja je kasnije produljena do Sarajeva.

Pokušalo se nešto i na polju školstva, te su inteligentniji podčasnici postavljeni za učitelje na osnovnim školama bar u pojedinim kotarskim mjestima.

Organizaciju upravne službe u Bosni vanredno je unaprijedila činjenica, da je radi razvojačenja Vojne krajine bilo na pretek vojnih činovnika i činovničkog podmlatka, odgojena u takozvanom »Grenzverwaltungskurs«-u u Beču. Tako je Bosna već od prvih dana nove uprave imala odličan zbor suradnika, koji su bili na glasu radi administrativne sprege, pouzdanosti i požrtvornosti u vršenju službe. I tako su hrvatski granicari položili prvi temelj onom dobrom glasu, na koji je bosansko činovništvo kao uzor činovništvo izišlo na glas ne samo u monarhiji, nego i u Evropi. Svaki od njih kao Hrvat poznao je jezik i

razumijevao mentalitet bosanskih Hrvata, a mnoge upravne tekovine vezane su uz imena tih krajiških upravnika.

Novo razdoblje u povijesti bosanske okupacijske uprave nastaje, kada je Benjamin Kállay imenovan 1882 zajedničkim ministrom financija, a time i vrhovnim upraviteljem Bosne i Hercegovine. Kállay je bio potomak jedne od najstarijih mađarskih plemićkih porodica, čovjek visoke kulture i velike radinosti, koji je kao gen. konzul u Beogradu upoznao kao malo tko Srbe te je napisao doonda najbolju povijest Srbije, a svojoj novoj zadaći, da Bosnu podigne na što viši kulturni stepen, posvetio se upravo fanatičnom žilavošću i ustrajnošću. Prije svega preuređena je centralna uprava na taj način, da je vojni zapovjednik s naslovom poglavara zemlje upravljao isključivo vojničkim stvarima, a za civilnu upravu dodijeljen mu je civilni doglavnik (prvi je bio barun Fedor Nikolić), koji je neposredno podređen zajedničkom ministarstvu, a uza nj četiri direktora za političku upravu, sudstvo, financije i gospodarstvo. Zemlja je razdijeljena na šest okružja, Sarajevo, Mostar, Travnik, Tuzla, Banjaluka i Bihać, svaki s nizom kotara, od kojih su veći imali posebne ispostave. Ta *zemaljska vlada*, u kojoj je doglavnik zamijenio barun Hugo Kutschera, po zvanju također diplomat i dobar poznavać orijentalnih jezika i kulture, izvršavala je neposredne naloge ministra te se posvetila svestranom radu. Za unapređenje prosvjete osnivaju se pučke i građanske škole, trgovačke i stručne škole, gimnazije, realke, preparandije, a da se obrazuje podmladak potrebit za šerijatsko sudovanje, osnovana je šerijatska škola. Osniva se zemaljski muzej, komu obilne potpore dozvoljavaju najplodnosniji rad na svim poljima znanosti, koji preko svog Glasnika zem. muz. i preko njegova njemačkog izdanja Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina prikazuje rezultate tog rada i širim znanstvenim krugovima Evrope.

Mir i sigurnost zemlje uspostavljene su time, da je hajdučija i eskija, kojoj prvih godina ni sama vojska nije mogla stati sasvim na kraj, posve suzbijena dobro organiziranim oružničtvom, a još više t. zv. *štrafunima* (Streifkorps) t. j. posebnim oružničkim četama, bez stalna boravišta, koje su u manjim ili većim četama tako rekavši preko noći osvanuli u onim krajevima, gdje bi se pojavili hajduci.

Prometna mreža usavršuje se time, da se postojeće ceste bolje izgrađuju, da se preveliki usponi obilaze serpentinama, a željeznička mreža povećava se linijama Sarajevo—Mostar—Metković s ogrankom od Gabele do Dubrovnika i Zelenike, vežući Bosnu na tri mjesta s Jadranskim morem. Izgrađuju se pruge Lašva—Travnik—Bugojno—Jajce i konačno pruga Sarajevo—Vardište—Uvac. Pokušali su dapače učiniti Drinu plovnom i to ne samo splavima, nego i plitkim američkim parobrodima, koji su uzvodno plovili do Višegrada. Nedostatak je te mreže to, što je hotimično izbjegnuto svaki željeznički spoj s Dalmacijom.

Zemljišno-posjedovni odnošaji uređeni su osnutkom posve modernog organiziranog katastra, prvoga koji je do onda na Balkanu osnovan, a preokret na bolje nastaje i na poljoprivrednom polju. Ustrajaju se ratarske škole, proizvodnja duhana postaje bosanskim specijalitetom, a domaća, inače izvrsna brdska konjska pasmina oplemenjuje se prilivom arapske krvi. U stočarstvu uspjelo je od pret-historijske neugledne *buše* križanjem sa simentskom i mölltalskom pasminom proizvesti potomstvo, koje u svakom pogledu uspijeva. Posvećuje se pažnja i unapređenju sirarstva, koje je procvalo osobito na Vlačiću i u okolici Livna. Drvo bosanskih prašuma postaje najvažnijom izvoznom robom, koja donosi goleme dobitke stranom, ponajviše bečkom kapitalu, a kraj brojnih ugljenih rudnika (Zenica, Tuzla, Kakanj i dr.) položeni su u Varešu i Zenici temelji željezne industrije, koja je postigla veliku ekonomsku važnost. Konačno je uspjelo u sarajevskoj »zlatarnici« oživjeti i usavršiti ostatke nekoć bogatog istočnjačkog umjetnog obrta, filigrane, vajanja u bakru, inkrustacije zlatom i srebrom na kamenu i drvetu, a ti proizvodi odlikovani su na mnogim svjetskim izložbama prvim nagradama. Isto se može reći i za proizvode tkaoalice čilima po starim perzijskim uzorima.

Napredak gospodarstva, osobito poljoprivrede, znatno je usporen zbog kmetskih odnosa. Zemlja se nalazila većim dijelom u posjedu nepunih 3% stanovnika i stoga nije racionalno obrađivana. Agrarno je pitanje ostalo neriješeno do kraja austro-ugarske vladavine; zakon o fakultativnom otkupu 1911 donio je u tome neznatnu promjenu.

Uza sve pozitivne i neosporne uspjehe Kállayeve upravne politike bilo je i negativnih strana. Kako je Bosna uklještena između Hrvatske i Srbije, naginjale su krvne i kulturne veze jednog dijela pučanstva prema Hrvatskoj, a konfesionalne drugog dijela prema Srbiji. Kállay je mislio očuvati zemlju od političkih trzavica, ako ona ostane samo Bosna, kao neki *corpus separatum* u sklopu monarhije. Zato je u školama uveden »bosanski« jezik, premda je jedina razlika bila u tome, da su u Hrvatskoj i Slavoniji taj jezik pisali u to doba etimološkim pravopisom, dok je u bosanske škole uveden fonetski, koji si je u Hrvatskoj tek nakon par godina prokrčio put. Konačno je i Kállay u svojim nazorima prema Hrvatima postao blažim te je od 1901 dopuštao osnivanje hrvatskih — dakako nepolitičkih — društava. Taj se preokret ima donekle zahvaliti i razgovorima, što ih je Kállay na Ilidži vodio s hrvatskim političarom Franom Folnegovićem. Srbi su Kállaya zamrzili. Ta mržnja bila je osobito jaka u sarajevskim i mostarskim »gazdinskim« krugovima, jer je uprava bezobzirno suzbijala lihvu, kajišarstvo i zeleništvu i time zajazila glavna vrela njihova bogatstva. To se osobito osjetilo za velike gladi u Hercegovini 1887, kada je vlada nabavila i narodu podijelila žito i time zeleništvu oduzela mogućnost, da na narednoj bijedi zarade velike dobiti. Grčkoistočno svećenstvo držalo se prema nastaloj opoziciji postrance. Domaće niže svećenstvo sastojalo se od neškolovanih ili slabo školovanih ljudi te od ostanaka *fanariota* i od kaluđera i popova nadošlih iz Srijema i Vojvodine, a potonji nisu mogli uskratiti priznanje humanitarnom radu vlade. Nije to mogao ni mostarski vladika Serafim Perović, koji se za hercegovackog ustanka isticao kao borac za narod i bio zato od turske vlade interniran u Tunis, odakle se vratio i upravljao kao iguman manastirom Žitomisljeu, dok nije postao mostarskim episkopom. Mostarska je čaršija nastojala da ga bojkotom onemogući. Mostarski grčkoistočnjaci ne idu u crkvu, ne krste djecu, ne vjenčaju se, čak i mrtvace zakapaju bez popa. Taj bojkot ostao je dakako bez praktičnog uspjeha; ali je bio povodom novomu pokretu, komu se pridružio i sarajevski tašlihan, pokretu za crkveno-prosvjetnu autonomiju 1896, u kojoj glavnu riječ ne će voditi svećenstvo, nego laički elementi. Izrađen je crkveno-prosvjetni statut, komu je konačnu redakciju dao peštanski odvjetnik Gavriila, i predložen je ministarstvu na odobrenje; ali se Kállay nije ni osvrnuo na to, nego je spis bacio u ladicu.

Međutim je on obolio i umro (1903), a naslijedio ga je barun Stjepan Burián, veliki štovatelj svoga prethodnika, ali čovjek, komu je nedostajalo poznavanje ljudi i prilika u Bosni i onaj široki pogled, koji je bio svojstven Kállayu.

On je dao u Sarajevu sagrađiti jedan od najmodernijih muzeja u Evropi, a po opsegu najveći na čitavom Balkanu.

Našavši u pisaoniku prethodnika uz ostale spise i nacrt grčkoistočnog crkvenog i prosvjetnog statuta, Burián ga je predao kabinetskoj kancelariji na potvrdu, i tako su bosanski grčkoistočnjaci došli 1905 do crkvene autonomije, kakva doonda nije postojala ni u kojoj drugoj državi istočnog obreda, a s njom je došlo do anomalije, da je bosanska grčkoistočna crkva, koja se jedva otrešla zadnjih predstavnika Fanara, dobila ime *srpsko-pravoslavne crkve*, dok se crkva u samoj Srbiji, Grčkoj, Bugarskoj, Rumunjskoj i na području karlovačke patrijaršije zadovoljavala nazivom *grčkoistočne*. Uzakonjenje srpsko-pravoslavnog naziva ponukalo je srpsku propagandu, da se još življe poda nacionalnoj agitaciji, koja se razmahala u neslučenu opsegu. Bosna je proglašena srpskom zemljom, Hrvati u njoj austrijskom tvorevinom, a muslimani Srbima, koji su u islamu izgubili narodnu svijest, koju treba ponovno probuditi. Grčkoistočnjaci, koji su bili samo u relativnoj, a ne u apsolutnoj većini, uznastojali su da dođu i do apsolutne većine i to tako, da privuku dio muslimana na svoju stranu ili da ih bar brojčano oslabe. Na žalost našlo se ljudi, koji su se dali na agitaciju među svojim istovjernicima parolama: da Švaba kani »Turke« pokauriti, da će se oboriti ograde harema, a ženama skidati feredže i da se svatko tko je pravi musliman mora seliti iz Bosne. I doista, iz banjalučke i bihačke krajine iselilo se na hiljade kuća u Tursku, gdje te *muhadžire* naseliše u Makedoniji i u Anadolju do Ankare, da tamo pomru od bijede i malarije. Muslimani su se uopće teško snalazili u novim prilikama. Godinama još isticali su vladarska prava sultanova na Bosnu, a od 1899 do 1909 vodili su borbu za vjersku autonomiju, u kojoj su najzad i uspjeli.

Bjesomučna novinska hajka osobito u »Srpskoj Riječi« protiv »kuferaša«, t. j. činovnika podrijetlom iz monarhije, a naročito protiv Hrvata, bez obzira, jesu li iz Banovine ili iz Bosne, unijela je neki nemir i u činovništvo, kojemu je autoritet ostao doonda neokrtnjen. Otkad je Bosnu posjetio mađarski ministar predsjednik Ferencz Kossuth i u osobi mostarskog okružnika našao pedesno oruđe za svoju ličnu politiku, jedan dio činovništva i sve srpstvo simpatizirali su s Peštom, a Hrvati su upirali oči u Beč, nadajući se pomoći odanle. Nitko onda nije ni slutio, da će se iz toga kaosa privolom Turske i vevlasti roditi aneksija Bosne (5. listopada 1908). U neprijatnoj atmosferi, koja je nastala radi još ogorčenije agitacije Srba i žučljivih napadaja na lojalne elemente, razvijala se kriza pravcem prirodnih posljedica prijašnjih događaja. Odnos bosanske vlade prema zajedničkom ministarstvu ostao je nepromijenjen, njezin vrhovni predstavnik u Bosni ostaje kao poglavar i nadalje vrhovni vojni zapovjednik, a Bosni bi se izrađenim ustavom zajamčila ograničena autonomija (1910) sa *saborom*, za koji bi se zastupnici birali izbornim redom, koji predviđa tri kurije: kuriju seljaštva, građansku i kuriju inteligencije s nekoliko virilista. Zao znak za buduću rad i razvoj toga sabora bio je pokušani atentat na poglavara, generala M. Varešanina, kada se sa svečanog otvorenja sabora vraćao preko Careve čuprije u svoju palaču (Konak). Sabor je bio sastavljen od 72 birana i 20 virilnih članova. Njegov je djelokrug bio uzak; oduzet mu je čitav red državnih poslova, a odobravanje novčanih potreba zemlje ograničeno je na svega 10% prihoda. Njegovi zaključci nemaju zakonske snage bez prethodne potvrde austrijske i ugarske vlade, a ni zemaljska vlada nije mu odgovorna za svoj rad.

Po izbornom redu nije nijedna od konfesionalnih stranaka mogla doći do apsolutne većine; a da se uopće dođe do neke većine, pokušali su Srbi koaliciju čim s jednom čas s drugom od suprotnih stranaka; međutim ovakve koalicije nisu bile trajne, jer su Srbi bili agresivni prema Hrvatima katolicima kao i prema onom krilu muslimana, koji su zazirali od suradnje sa Srbima.

Da se sabor u početku svoga rada nađe pred novim ljudima, dignuti su s vlade glavni predstavnici dotadanjeg »prosvijetljenog« apsolutizma, doglavljenik barun Benko i predstavnik upravnog odjela K. Hörmann, obadvójica Hrvati, a time je položaj Hrvata oslabio to više, što je administrativna uprava došla u ruke Mađara Pittnera, koji se domalo dokopao i civilnog doglavljenštva. Srbi, osokoljeni time, dali su se u bezobzirnu agitaciju: sabsorske sjednice bile su niz žučljivih debata i napadaja na činovništvo i na Hrvate, a agitacija je prešla i na ulicu, te su organizirani i prvi štrajkovi, koje je morala vojska suzbiti. G. 1912 sudjelovala je i Bosna u pokretu protiv apsolutizma u Hrvatskoj; ona je dala u osobi Luke Jukića prvog atentatora protiv toga sistema. U Sarajevu je došlo do demonstracija, u kojima je teško ranjen gimnazijalac Salko Šahinagić. To je dalo opet povoda daljnim nemirima u Hrvatskoj. U bosanskom saboru osudili su tom prilikom katolički i muslimanski zastupnici Cuvajev komesarijat. Kada je sve prevršilo mjeru, obustavljen je rad u svim političkim društvima (1913). Sve to nije koristilo, svuda je potajno vrelo i kipjelo, a čak u saboru je po riječima jednog srpskog zastupnika »zamirisalo po barutu«. I doista, 28. lipnja 1914 izvršen je u Sarajevu atentat, komu padoše žrtvom prijestolonasljednik Franjo Ferdinand i supruga mu, i time je bačena iskra u bačvu baruta, koja je zapalila čitavu Evropu. Pošto je dokazano, da je atentat organiziran u Srbiji sa znanjem bar nekih službenih krugova, naviješten je Srbiji rat, a zapovjedništvo vojske, koja je imala operirati u Srbiji, povjerenje je generalu O. Potioreku, zemaljskom poglavaru Bosne. On je izgubio mnogo vremena s ratnim pripremama, i tako je ofenziva poduzeta u najnepovoljnijim vremenskim prilikama i na najtežem terenu fronte, na Drini. Tu je osobito pred Crnim Vrhom zapela i stajalo je mnogo vremena i ljudskih žrtava, dok je otpor Srba slomljen, te su austrijske čete zauzele Podrinje i Mačvu. Žrtve u tim operacijama bile su velike, jer je Potiorek raspolagao većinom samo lakim brdskim topništvom, koje je imalo daleko manji dohvat nego dalekometni poljski topovi Schneider-Creuzota, kojima su raspolagali Srbi, a ofenziva je uspjela istom onda, kada su iz Škodinih tvornica dobavljeni moderni topovi, koji su tamo bili spremni za Kinu. Međutim Potiorekov je uspjeh bio kratkotrajan. Vojvoda Putnik, nakon pada najjače prirodne bra-

ne, krševite obale Drine, odlučio se na očajan korak: degarnirao je bugarsku granicu, povukao odanle svu vojsku i bacio je protiv Potioreka, potukao hametom i raspršio njegovu vojsku, od koje je samo jedan dio prokrcio sebi put preko Save u Srijem. Srbi i Crnogorci provališe tada u istočnu Bosnu: jedni dopriješe do Pala tik pred tvrđavni pojas sarajevski, a drugi do Trnova, tako da je i samo Sarajevo dospjelo u najveću opasnost.

Potiorek je radi tog poraza morao otići, a njegovim nasljednikom kao zemaljski poglavar i vrhovni zapovjednik vojske protiv Srba imenovan je general Stjepan Sarkotić, koji je proveo reorganizaciju vojske i uz sudjelovanje podmaršala Šnjarića potukao Srbe u Romaniji i kod Hana Pijeska te ih prisilio na uzmak preko Drine.

Time prestaje Bosna biti neposrednim ratnim područjem, tek je 1915, kada je i Italija stupila na stranu antante, određena evakuacija civilnog stanovništva iz Sarajeva; ali se skoro pokazalo, da je ta mjera opreznosti bila nepotrebna, i pučanstvo se vratilo svojim domovima.

Tako je bez vidnih potresa u Bosni nadošla osudna godina 1918, kada je car Karlo pod dojmom vojničkog sloma i revolucionarnog pokreta, koji se razmahao u Beču, razriješio činovništvo i vojništvo prisega, čime je prestala 3. XI. 1918 i u Bosni austro-ugarska upravna vlast, a na čelo zemlje stupilo je samozvano narodno vijeće, sastavljeno pretežno od članova raspuštenog bivšeg bosanskog sabora.

Pravni položaj i uprava 1878—1918. Berlinski kongres (v.) odlučio je, da će AU okupirati B. i H. i njome upravljati, a posebno je uglavljeno (→ Austro-ugarsko-turski tajni ugovor 1878), da se okupacijom ne diraju suverena prava sultanova. To je ponovljeno i u uvodu ugovora od 21. IV. 1879 između AU i Turske, kojim je muslimanima zajamčena sloboda vjeroispovijedanja, sloboda općenja s duhovnim starješinama, spominjanje imena sultana-kalifa u javnim molitvama, izvješavanje turske zastave na münarama. Po tom ugovoru imali su se prihodi zemlje trošiti samo na njezinu unutrašnju upravu i za potrebna poboljšanja, a u zemaljsku bi se službu imali u prvom redu uzimati domaći sinovi. G. 1879

BOSANSKI SLUŽBENI
GRB 1878—1918

uključene su B. i H. u carinsko područje AU. Brzo iza okupacije odrekle su se redom strane države prava na konzularnu sudbenost u B. i H., koje im je pravo pripadalo u Turskoj na temelju kapitulacija.

E. S.

Pisci — državoslovci, političari i publicisti — ne slažu se o domašaju posljedica okupacije i spomenutih međunarodnih ugovora s obzirom na pravni položaj B. i H. Jedni (Lingg, Neumann, Liszt, Lammasch, Fauchille, Schmid) smatraju, da je AU već od 1878 potpuno stekla B. i H., drugi (Schneller, Spalajković, Vesnić, Henrich, Wurmbrand) naglasuju, da je AU u doba okupacije imala samo upravu, ograničenu pravima Turske i obvezama prema drugim evropskim državama, tako da je po nekima područje B. i H. pravno pripadalo još turskoj carevini. Treći ne poriču, da ugovori priznaju sultanu suverenost, ali vide u tom priznanju tek nudum jus (Jellinek), koji bi ipak imao i neku pravnu vrijednost. Međutim pojave, kao stvaranje novih država i državnopravnih stanja, ne zbivaju se uvijek u jednom času, pa se često pravna narav novoga stanja ima prosuditi po smjeru daljega razvoja; unatoč određenim međunarodnim obvezama može se reći, da je po namjeri učesnika okupacija za AU-u značila prikriveno, ali stvarno sticanje B. i H. Aneksijom (→ Aneksiona kriza) uklonjeno je to pitanje, ali je pojačana važnost drugih, koja se odnose na položaj B. u monarhiji. Dualističko uređenje monarhije nije tu dopustilo jasno rješenje, ni prije ni poslije aneksije, jer bi bilo valjalo odlučiti, kojim bi se poli monarhije te zemlje pridružile. Mađžari su se rado pozivali na povijesno pravo krune ugarske, koje su austrijski pisci (Bernatzik) isto tako odlučno odbijali, dok je s hrvatske strane (Milobar pod pseudonimom Dr. Petrinjensis, S. Radić, Šišić, pa mnoge izjave u hrv. saboru) iznošen zahtjev za sjedinjenjem Bosne s Hrvatskom na temelju hrvatskoga državnoga prava. Radi tih razilaženja bilo je i samo provođenje aneksije teško nesamo s gledi-

šta međunarodne, nego možda još i više s gledišta unutrašnje politike. Tako na pr. zakonski prijedlog o izvršenju aneksije nije nikad uzakonjen u austrijskom i hrv.-ugar-skom parlamentu baš zbog spomenutih državnopravnih razilaženja. Glede težnja za sjedinjenje Hrvatske i Bosne → Hrvatska, Trijalizam.

Po shvaćanju većine B. i H. su zemlja (nuzzemlja, »Reichsland«, zavisna zemlja, po nekima čak kolonija), koja stoji u kondominiju (Bernatzik, Jellinek, Redslob, Steinbach) obiju država AU-e, ali je bilo pisaca, koji su držali, da stoje pod vlašću monarhije kao jedne državne cjeline, te da je aneksijom i ustavnim propisima od 1910 pače i pojačana cjelovitost i jedinstvenost AU-e (Lamp). No iako ustavom od 1910 nisu B. i H. uzdignute na samostalnu državnu tvorbu (kako to hoće Geller), novo ustavno stanje dalo je mogućnosti za dinamički razvoj u pravcu, da se pojača državnopravni položaj B. i H., napose, da se preuredi monarhija u federalistički ili trijalistički oblik (Wurmbrand). Ta u nekom pogledu bio je taj položaj bolji od položaja Hrvatske (na pr. šira nadležnost sabora u nekim predmetima), premda je s gledišta državne nauke postojala golema razlika u tome, što B. nije imala vlastite državnosti, koju je Hrvatska unatoč svemu zadržala. J. A.

Dosljedno izloženom shvaćanju vršio je u B. monarh vladarsku vlast u dvojnomoj svojstvu vladara svake od obiju pola monarhije. Njemu je pripadala zakonodavna vlast, za neke predmete (v. niže) u obliku paralelnih zakona obiju državnih pola, a za ostale neograničeno, dok nije ustav od 1910 uveo sabor. Prema istom shvaćanju uređeno je i vrhovno vodstvo bosanske uprave. Ono je poslije okupacije povjerenje zajedničkom ministarskom vijeću, te je kod ministarstva vanjskih poslova osnovano bosansko povjerenstvo, sastavljeno od izaslanika triju zajedničkih ministarstava i obiju državnih vlada. No brzo je stvoren (1879—80) mjesto toga bosanski ured, podređen (kao odjel) zajedničkom ministru financija, koji otad vodi vrhovnu upravu B. i H. No ustavni faktori obiju pola monarhije imali su određen utjecaj na bosanske poslove. To je uređeno suglasnim zakonima, austrijskim i ug.-hrvatskim, od 1880, koji su sve do propasti monarhije bili temeljni propis o ustavnomoj položaju B. i H. Smjerovi i načela bosanske uprave te gradnja željeznica imaju se određivati u sporazumu s obje državne vlade, a sredstva za gradnje, koja bi po potrebi imale dati obje pole, mogu se odobriti samo redovitim zakonima obaju parlamenata. Istim zakonodavnim putem imaju se rješavati pitanja carina, neposrednih poreza i novčarstva (t. j. t. zv. dualistički poslovi; → Austro-ugarska nagodba). Napose je važna odredba, da za svaku promjenu postojećeg odnošaja tih zemalja treba suglasno zakonodavno odobrenje obih dijelova monarhije (§ 5.). Do promjene u smislu te odredbe nije nikada došlo zbog malo prije spomenutih poteškoća.

U samoj zemlji bila je u početku vojna uprava, koja je zadržala upravno uređenje, kako ga je zatekla iz turskih vremena, a koje je posljednji put izvršeno za vezira Topal Šerif Osman-paše (1860—69), kada je za Bosnu izrađen t. zv. vilajetski ustav, djelo velikoga vezira Fuad paše. B. i H. združena je s novopazarskim sandžakom u jedinstveno upravno područje pod nazivom vilajeta, razdijeljeno na 7 mutesarifluka (okružja), ovi na kaze, kaze na mudirluke, a ovi na općine. Vilajetu je na čelu vali-paša, mutesarifluku mutesarif, a kazi kajmekam. Uz valiju postojalo je glavno vilajetsko vijeće kao savjetujući organ.

No već carskom odredbom od 29. X. 1879 počelo je preuređenje osnivanjem zemaljske vlade, kojoj je na čelu bio zapovijedajući general kao poglavar zemlje. Vlada je podijeljena (po hrv. uzoru) na četiri odjela (za unutrašnje poslove, financije, pravosuđe, građevinstvo), od 1912 šest (upravni, financijski, pravosudni, bogoštovno-nastavni, privredni i tehnički) s odjelnim predstojnicima (u početku direktorima) na čelu. Uz poglavara zemlje uveden je 1882 građanski doglavlak (→ adlatus). Zemlja je bila u upravnom pogledu podijeljena na 6 okružja, ova na kotare, a veći kotari imali su ispostave. Rastava sudstva od uprave u kotarima provedena je tek 1906 osnivanjem samostalnih kotarskih sudova, dok su u sjedištima okružja od početka djelovali okružni kao zborni sudovi, a od 1879 ustrojen je vrhovni sud. Uz ove su postojali i šerijatski sudovi (v.).

Mladoturska revolucija uvela je ustavnu vladavinu u Turskoj. To je bio razlog, da su se odlučujući krugovi monarhije požurili s aneksijom i s proglašenjem ustava za

Bosnu, koji je bio obećan u času aneksije carskom odredbom od 5. X. 1908, štoviše aneksija se obrazlagala potrebom, da se uvedu ustavne uredbe, kako bi se zemlje uspješno dalje razvijale. No sam ustav uveden je tek carskim rješenjem od 17. II. 1910, kojim je izdano 6 zakona: zemaljski ustav, izborni red, saborski poslovnik, zakon o društvima, zakon o skupljanju, zakon o kotarskim vijećima. Zakoni su izdani u sporazumu s vladama obiju pola monarhije, ali nisu pretreseni u njihovim parlamentima. Naročito nisu njima dirnuti zakon od 1880 i dotadašnja nadležnost i utjecaj obiju vlada, štoviše, vladine zakonske osnove, koje se predlažu bos. saboru, moraju prije toga dobiti pristanak obiju vlada, a zakoni, prihvaćeni u saboru, moraju dobiti njihovu privolu prije predlaganja na sankciju. I zakonodavna nadležnost obiju parlamenata ostaje netaknuta, a nadležnost bosanskoga sabora ograničena je na taksativno navedene poslove. Proračunsko pravo sabora ne proteže se na vojničke izdatke. Zajedničke delegacije nemaju udjela u zakonodavstvu, ali vrše nadzor nad radom ministra financija, koji je zajednički organ i kao takav podnosi delegacijama izvješće i o svom djelovanju glede B. i H., odgovara na stavljena pitanja i daje tražena razjašnjenja, dok im se bosansko-hercegovački proračun predlaže samo na uvid, pošto ga je raspravio bos.-herc. sabor i odobrio vladar. Zemaljska vlada nije odgovorna saboru, ali odgovara na pitanja i interpelacije; sabor može izjavljivati svoje mišljenje adresama ili rezolucijama. Vladaru pripada i pravo izdavati naredbe za nuždu, kada sabor nije na okupu, napose obzirom na odobrenje proračuna.

Ustrojstvo sabora usvaja sustav jednoga doma i načelo zastupanja interesa. Sabor je sastavljen od 20 virilista i 72 izabrana zastupnika. Virilisti su dijelom predstavnici vjeroispovijesti (reis-ul-ulema, vakufsko-mearifski ravnatelj, 3 muftije, rimokatolički nadbiskup i dva biskupa, oba redovnika franjevačkoga reda, 4 grčkoistočna metropolita, podpredsjednik velikog upravnog i prosvjetnog vijeća grčkoistočne crkve, sarajevski sefardski nadrabin), a dijelom svjetovnjaci visokoga položaja (predsjednici vrhovnog suda, odvjetničke komore i trgovačko-obrtničke komore te sarajevski nacelnik). Saborski period traje pet godina, a poslije toga, ili ako je sabor prije raspušten, imadu se najdalje za 6 mjeseci raspisati novi izbori. Za izbor zastupnika predviđene su izbornim redom tri kurije, a prva se dijeli na dva razreda. U jedinom izbornom kotaru prvog razreda prve kurije biraju 5 zastupnika svi muslimanski posjednici zemlje s bar 140 K zemljarine, a nemuslimanski posjednici zemlje mogu birati u tom ili u drugom razredu. Drugi razred ima tri izborna kotara po vjeroispovijestima: muslimani biraju 1, katolici 4, a grčkoistočni 8 zastupnika. Izborna prava imaju posjednici zemlje s bar 140 K zemljarine, veliki porezovnici s bar 500 K izravnih poreza osim točarine, osobe s visokoškolskom izobrazbom, osobe duhovnoga staleža, djelatni i umirovljeni činovnici te umirovljeni časnici. Drugu (s 20) i treću (s 34 mandata) izbornu kuriju tvori gradsko, odnosno seosko stanovništvo, koje ne spada u prvi razred. U njima ima svaka vjeroispovijest određeni broj izbornih kotara, koji biraju po 1 zastupnika; na muslimane otpada svega 12, na katolike 18, na grčkoistočne 23, a na Židove 1 mandat. Izborna prava pripada svim punoljetnim (nad 24 god.) zemaljskim pripadnicima, koji u zemlji stalno stanuju bar godinu dana, zatim austrijskim i hrvatsko-ugarskim državljanima u zemaljskoj državnoj službi. U prvom razredu prve kurije mogu birati i žene muslimanke velike posjednice, ali po opunomoćeniku, koji ima pravo glasa u istoj kuriji. Pasivno izborna prava imaju svi izbornici s navršenih 30 godina, izuzevši činovnike.

LIT.: Lingg, *Die staatsrechtliche Stellung B. und der H.*, Archiv f. öff. Recht, 1890; H. Schneller, *Die staatsrechtliche Stellung v. B. und der H.*, Leipzig 1892; Dr. Petrinjensis (Milobar), *B. und das kroatische Staatsrecht*, Zagreb 1898; M. Spalajkovič, *La Bosnie et l'Herzégovine*, Pariz 1899; F. Milobar, *Der Berliner Kongress und die bosnische Frage*, Zürich 1900; Thallóczy, *Oesterreich und Ungarn und die Balkanländer*, Budapesta 1901; S. Radić, *Zivo hrvatsko pravo na B. i H.*, Zagreb 1908; F. Šišić, *Herceg-Bosna prigodom aneksije*, Zagreb 1908; M. Vesnitch, *L'annexion de la B.-H. et le droit international*, Revue de droit int. et de législ. comp., 1909; G. Steinbach, *Die bosnische Verfassung*, Jahrbuch d. öff. Rechts, 1910; Lamp, *Die Verfassung von B. und der H.*, ibidem 1911; F. Schmid, *B. und die H. unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Leipzig 1914; Redslob, *Abhängige Länder*, Leipzig 1914; N. Wurmbrand, *Die rechtliche Stellung B. und der H.*, Beč-Leipzig 1915; E. Sladović, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu B. i H.*, Sarajevo 1915; Isti, *Upravna nauka i upravno pravo B. i H.*, Sarajevo 1916. E. S.

Političke stranke u Bosni i Hercegovini poslije okupacije g. 1878. Političke stranke su se u Bosni i Hercegovini

razvijale u početku na posve vjerskoj osnovi: muslimanskoj, rimo-katoličkoj (ili hrvatskoj) i grčko-istočnoj (ili srpskoj). Istom kasnije se je unutar muslimanske vjeroispovijesti razvio nacionalni osjećaj i to dijelom hrvatski, a dijelom srpski. Srbi su pod geslom vjersko-prosvjetnih potreba uporno tražili donošenje zakonskih odredaba o njihovoj vjerskoj autonomiji te su u tome smislu 1898 predali vladi osnovu »Organizacionoga statuta za srpsko-pravoslavnu crkvu u Bosni i Hercegovini«. Ta je osnova bila predmetom dugotrajnih rasprava s vođama Srba (Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola, dr. Stojadinović, Petar Kočić i dr.) i s patrijarhatom u Carigradu, — od vijećanja u Sarajevu i Beču odstupili su neki od dotadanih pregovarača, ali je konačno statut sankcioniran 13. VIII. 1904 i time prvotni politički zahtjev Srba u potpunosti ispunjen. Muslimani su također pokrenuli pitanje organizacionoga statuta za svoju vjeroispovijest, ali su se podijelili u dva tabora: jedne je vodio Ali Riza effendija Džabić, kojemu je bio tajnik Šerif eff. Arnautović, i ti su naginjali Srbima, dok su drugi, među kojima su bili Esad eff. Kulović, Ademaga Mešić, Mehmed Spaho i dr., naginjali Hrvatima. Riza eff. Džabić pošao je bio po želji Srba u Carigrad, da tamo pospješi odluku ekumenskog patrijarhata glede statuta srpsko-pravoslavne crkve, nu njegova politička djelatnost bila je ondje takva, da mu je vlada zabranila povratak u Bosnu. Vodstvo stranke preuzeo je tada Ali beg Firdus. Njemu je uspjelo izraditi vjersku autonomiju (v. niže). — Za katolike *Hrvate* je vjersko pitanje bilo uređeno već konkordatom Austro-ugarske monarhije sa Sv. Stolicom pa se nije pokazala potreba njihova političkoga istupanja na vjerskoj osnovi. Nakon uređenja pitanja vjerske autonomije prešla je politička borba na druga polja: Srbi su nastojali pripremiti tlo za neku »oslobodilačku akciju«, po kojoj bi se Bosna i Hercegovina odcijepila od Austro-Ugarske i pripojila Srbiji, Hrvati su tražili pripojenje Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u jedno *treće* tijelo monarhije (trijalizam), Muslimani su bili podijeljeni u više stranaka, od kojih su neki tražili samo ekonomske koncesije, među kojima je bila najvažnija održavanje kmetskoga odnošaja ili bar takvo rješenje toga odnošaja, po kojemu se ne bi umanjio zemljišni posjed muslimanski (čitluk sahibija, aga, begova). Da se prekine rovarenje srpskih stranaka, provedena je 1908 aneksija, a 1910 dan je zemlji ustav (v. naprijed). Sabor je u prvom svom zasjedanju stvarao jednoglasne zaključke prihvativši sve prijedloge vlade. Nu u kasnijim zasjedanjima počele su u sve većoj mjeri izbijati različne tendencije, nošene dijelom od nacionalnih motiva, dijelom od ekonomskih, a ponekad i od posve osobnih ambicija i težnje za vodstvom jedne stranke. Konačna grupacija stranaka do raspusta Sabora reskriptom od 6. II. 1916 bila je od prilike ova:

Hrvatska muslimanska narodna stranka pod vodstvom Ademage Mešića, kojoj su pripadali Esad eff. Kulović, Mehmed Spaho, Halidbeg Hrasnica, Safvetbeg Bašagić, prof. Hakija Hadžić i dr. Stranka je izdavala svoje glasilo »Muslimanska svijest«.

Muslimansku narodnu organizaciju vodio je Ali beg Firdus, a kasnije Šerif Arnautović. Njoj su pripadali Rifatbeg Sulejmanpašić, Dervišbeg Miralem, Ragibeg Džinić i dr.

Hrvatska narodna zajednica vođena od Nikole Mandića, kojoj su pripadali Jozo Sunarić, J. Mazzi, Kosta Gjebić-Marušić, Oskar pl. Somogyi, I. Pilar, L. Čabrajić i dr.

Hrvatska katolička udruga, kojoj je bio vođa nadbiskup Josip Stadler, a pripadali su joj biskup Ivan Šarić, svećenici Juraj Veseličić, Kalikst Tadin, arhitekt Josip pl. Vančaš i dr. Stranka je izdavala list »Hrvatski dnevnik«.

Nastojanjem N. Mandića, J. Sunarića i Ademage Mešića složila se stranka Šerifa Arnautovića s hrvatskim težnjama i nazvala se *Muslimanska ujedinjena organizacija*, nu od nje su se odcijepili »srpski« muslimani pod vodstvom Dervišbega Miralema i Rifatbega Sulejmanpašića.

Srbi su bili organizirani u tri stranke: Danilo Dimović vodio je jednu, koja je bila uz vladu; pripadali su joj Stojanović, a dogodiće i Milan Srkšić, Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i dr. Stranka je izdavala list »Srpska riječ«. *Radikalne Srbe* vodila su braća Stjepan i Vasilij Grgjić, a pripadali su im Dušan Vasiljević, Atanasije Šola i dr. Njihov je list bio »Narod«. Ekstremne Srbe s naglašenom socijalnom tendencijom vodio je Petar Kočić, koji je izdavao »Otađbinu«.

O. F.

Autonomija muslimana. Za turskog vremena u Bosni bio je sultan ne samo vrhovni svjetovni gospodar, nego i duhovni poglavar čitavog islamskog svijeta (kaliif). Svoju vjersku i sudačku vlast predavao je sultan šejh-ul-islam, koji je stajao na čelu cjelokupne uleme (vjerskih učenjaka). U ulemi su muftije i kadije vjerozakonski organi u pojedinim teritorijalnim jedinicama. U imovini islamske zajednice, poimence vakufa, vladala je potpuna decentralizacija, te je sva uprava nad pojedinim vakufskim dobrima bila u rukama mutevelija, koji su bili podvrgnuti nadzoru kadija ili nazora. Tek pod konac osmanlijske uprave osnovano je u Carigradu posebno vakufsko ministarstvo; ono je imalo ograničiti samostalnost mutevelija, koja se često znala izroditi u korupciju. Turska država, barem do tanzimata (od 3. XI. 1839), imala je teokratsko obilježje, pa kad su muslimani austrijskom okupacijom Bosne došli u sastav inovjerne vlasti, sasvim je razumljivo, da je to kod njih izazvalo nepomirljivo raspoloženje prema novostvorenom stanju. U proklamaciji generala baruna Filipovića od 27. VII. 1878 bilo je objavljeno, »da car i kralj zapovijeda, da svi sinovi Bosne i Hercegovine uživaju jednako pravo po zakonima: obećava potpunu slobodu ličnosti, vjere i imanjan«, a § 2. konvencije od 21. IV. 1879 jamčio je muslimanima B. i H. potpunu slobodu vjere, naročito punu slobodu u saobraćaju s njihovim vjerskim glavarima u Carigradu, da će se strogo kazniti svaki napad na čast, običaje, osobnu sigurnost i vlasništvo muslimana, da će i dalje ostati u javnim molitvama ime Sultana i da će se na minaretima izvješavati otomanske zastave. Carskom naredbom od 17. X. 1882 uspostavljen je vrhovni vjerski poglavar muslimana Bosne i Hercegovine pod imenom reis-ul-ulema s vijećem od četvorice obrazovanih ljudi, zvanim ulema-medžlis. Prema naredbi zajedničkog ministarstva od 24. istog mjeseca imenuje reis-ul-ulema i članove ulema-medžlisa car i kralj. Naročita je dužnost ulema-medžlisa, da obavlja ispitivanja kadija i naiba (šerijatskih sudaca) i da prema uspjehu izdaje dekrete o osposobljenju kandidata za kadijsku službu, koje će onda na prijedlog reis-ul-uleme imenovati zemaljska vlada. Carskim odobrenjem od 15. III. 1883 imenovano je za vakufske stvari privremeno vakufsko povjerenstvo, kojemu je još pridodano i računovodstvo. Članove je povjerenstva postavljala isključivo državna vlast, koja je pače toj upravi dodijelila i vladinog povjerenika za vakufske poslove, bez čijeg se sudjelovanja na sjednicama nije mogla donijeti nijedna odluka. Nadzor nad vakufskim dobrima vršili su privremeni kotarski medžlisi, uspostavljeni odlukom zemaljske vlade od 5. XI. 1884, kojima su predsjedale kadije. Vakufske službenike kao hatibe, imame, šejkove, vaize, muderise, mualime, mujezine i mutevelije postavljao je u skladu s naredbom od 8. IX. 1886, a na prijedlog vakufskog povjerenika reis-ul-ulema, odnosno zemaljska vlada, ako se za to mjesto daje kakva državna dotacija. Kako je vakufsko povjerenstvo imalo privremen značaj, to je zajedničko ministarstvo u Beču izdalo novu naredbu o vakufskoj upravi 10. VII. 1894, koja je 1893 izrađena na osnovi jednog nacrtu muslimanskih odličnika iz čitave zemlje. Po toj je naredbi mjesto privremenog vakufskog povjerenstva došlo kao »savjetujuća i zaključujuća« vlast zemaljsko vakufsko povjerenstvo, a dosadašnje računovodstvo zamijenilo je zemaljsko vakufsko ravnateljstvo kao izvršna vlast. Članove zemaljskog vakufskog povjerenstva imenovalo je svake treće godine zajedničko ministarstvo, a predsjednika vladar. Zemaljska vlada postavljala je činovnike ravnateljstva. Vlada je ovlaštena nadzirati cjelokupnu vakufsku upravu, te je u tu svrhu postavljen vladin povjerenik, koji je imao prisustvovati svim sjednicama i supotpisivati s predsjednikom sve koncepte, koji su morali ići zemaljskoj vladi na odobrenje. Tom je naredbom konačno regulirana i zemaljska vakufska zaklada, koja je zapravo postojala još od 1889. No radi nezadovoljstva muslimana s inovjernom upravom uopće, a onda i zbog toga, što su austrijske vlasti vršile vrlo zamašan utjecaj i na sve vjerske poslove svojih islamskih pripadnika, bez znatnijeg sudjelovanja narodnih predstavnika, pojavio se među muslimanima pokret, koji je išao za tim, da se islamskoj vjerskoj zajednici u okupiranim zemljama dade vjerskoprosvjerna i vakufska autonomija. I kad se 1885 pregradilo jedno sarajevsko groblje u javni park, pošla je u Beč deputacija muslimanskih građana iz Sarajeva i predala caru predstavku, u kojoj se među ostalim

veli, da bi se »vakufski poslovi mogli obavljati prema općim načelima samouprave i bar u onolikoj mjeri, kao što je dopušteno i ostalim vjeroispovijestima«. Tako je i 1895 pošla u Beč opet jedna deputacija, ovaj put iz Travnika, koja je prosvjedovala protiv toga, što su prilikom trasiranja željezničke pruge oduzeta mnoga vakufska dobra, posebno muslimanska groblja; ujedno je zatražila reorganizaciju vakufske uprave na samoupravnoj podlozi. Najznačajniji je pokret otpočeo 1899 u Mostaru, kad je odvedena jedna maloljetna muslimanka, kako se kaže, u Dalmaciju: tada je održana protestna skupština i izabran odbor dvanaestorice, koji je imao u vezi s gornjim slučajem zatražiti intervenciju zemaljske vlade. Uskoro je odbor predao dvije predstave, jednu ministru Kallayu, a drugu caru Franji Josipu, i nacrt autonomnog statuta, ali vlasti nisu u početku poklajnale tom pokretu osobite pažnje. No budući da je pokret uzimao sve jači zamah, prima Kallay već 19. XII. 1900 muslimansku deputaciju, koja mu predaje memorandum i nacrt statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-prosvjetnih poslova. Otada počinju ankete predstavnika muslimana i vlade, koje su se završile nakon mnogih prekida tek poslije proglašenja aneksije Bosne izradbom *Statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufskomearijskih poslova u Bosni i Hercegovini*, koji je dobio carsku sankciju 15. IV. 1909, a stupio na snagu 1. V. iste godine. Na tim se anketama napose vodio prijelom na pitanju menšure, koju izdaje šeih-ul-islam, a ima otprilike isto značenje kao *collatio officii* u kanonskom pravu. Menšurom je naime vjerski poglavar muslimana davao reis-ul-ulemi ovlaštenje, da može postavljati imame i osobito hatibe te da može izdavati murasele šerijatskim sucima, koji se time uvode u službu, pa su u pregovorima došla kod toga u raspravu i pitanja državopravne naravi, koja su predstavnicima vlade i muslimana različito shvaćali. Po tom će Statutu vakufskomearijske (prosvjetne) i vjerske autonomne muslimanske vlasti rješavati samostalno sve stvari, koje idu u njihovo područje, tako da se protiv odluka tih vlasti ne može tražiti nikakva pravna zaštita kod zemaljskih vlasti, koliko one ne bi bile u protivurječnosti s općim zakonima. Organi vakufskoprosvietne uprave jesu: džematska skupština, džematski medžlis, kotarsko vakufskomearijsko povjerenstvo, vakufski sabor i vakufskomearijski saborski odbor. Uz to dolaze još kao posebna izborna tijela kotarske skupštine i okružni izborni odbori. Sabor je vrhovni autonomni i nadzorni organ za cjelokupnu vakufskoprosvietnu imovinu, dok je njegov izvršni organ saborski odbor. Sabor biraju kotarska povjerenstva. Za vrhovno vodstvo i upravu islamskih vjerskih poslova pozvan je ulema-medžlis, u kojemu su reis-ul-ulema i četiri člana. Njih bira posebna izborna kurija od 30 članova svećeničkog staleža. Reis-ul-ulemu imenuje car od one trojice kandidata, koje je kurija izabrala, nakon čega mešihat u Carigradu izdaje menšuru na ime one osobe, koju je car imenovao. Na prijedlog ulema-medžlisa postavlja zemaljska vlada u svakom okružnom mjestu po jednog muftiju. To je uređenje formalno izmijenjeno tek 1930 (→ Islamska vjerska zajednica).

LIT.: *Predstavka hercegovačkih muslimana zemaljskoj vladi* od 13. VI. 1890; *Predstavka hercegovačkih muslimana caru i kralju Francu Josifu od 1899*; *Stradanja Muhamedanska u Hercegovini i Bosni* od Ehli-Islama, Novi Sad 1899; *Predstavka muslimanskih prvaka iz Bosne i Hercegovine ministru Kallayu* od 15. XII. 1900; *Memorandum islamskog naroda Bosne i Hercegovine Državnom Odboru Austrijskih i Ugarskih Delegacija u Budimpešti* od 28. V. 1900; *Protuspomenica ili odgovor na muslimanski memorandum od Kršćanina iz Hercegovine; Proganjanja islamskog naroda u Herceg-Bosni* od Ehli-Islama, Novi Sad 1900; *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien von Einem Ungarn* (B. Kallay), Beč 1900; *Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, sabrao i napisao Ehli-Islama, Novi Sad 1901; *Anonimus, Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1902; *Memorandum bosansko-hercegovačkog muslimanskog naroda Državnom Odboru Austrijskih i Ugarskih Delegacija u Budimpešti*, 1906; *Predstavka eksekutivnog odbora bosansko-hercegovačkih muslimana ministru Burianu* od 1. VI. 1907; *Zapisi ankete za vakufsko-mearijsku autonomiju* od 2. II. do 25. IV. 1901, od 24. VI. do 15. VII. 1907 i od 7. I. 1908 do 15. I. 1909; E. Sladović, *Upravna nauka i upravno pravo* 5. i H., Sarajevo 1916; Osman N. Hadžić, *Muslimanska vjersko-prosvjetna autonomija u Bosni i Hercegovini i pitanje Carigradskog Halifata*; Bratstvo, XIX., Beograd 1925; Gajret, IX., br. 7.—12., 15., 16., Sarajevo 1925; Sladović, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1926; *Džabića pokret i daljnji razvoj političkih prilika*, u Spomenici dvadesetpetogodišnjice Gajreta, 1903—1928, Sarajevo 1928; M. Maksimović, *Crkvene borbe i pokreti*, u knjizi Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929; Abdusselam Balagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd 1933; F. Spaho, *Pedeset godina vakufske uprave u Bosni i Hercegovini*, u Narodnoj Uzdanici, kalendaru za g. 1933; Isti, *Naša vjersko-prosvjetna autonomija*, u kal. Nar. Uzdanice za g. 1937; Osman Hadžić, *Borba muslimana za versku i vakufsko-mearijsku autonomiju*, Srpski narod u XIX. veku, 15. sv., Beograd 1938. M. H.

Katolička crkva u Bosni i Hercegovini. U starokršćansko doba spadala je današnja Bosna kao i sva rimska Dalmacija pod metropoliju u Saloni. Uspomenu na prvo kršćanstvo u Bosni čine ostatci brojnih bazilika V. i VI. st. (Zenica, Breza, Varvara, Mošunj i t. d.), kao i akti sabora u Saloni 530 i 533, koji među ostalim spominju i bestoansku biskupiju (Bestoe ili Bistua, danas Zenica ili još vjerojatnije Mošunj kod Travnika). U vrtlogu seobe naroda, osobito Hrvata, gube se tragovi starog kršćanstva.

Prvi počeci Bosanske biskupije, kada su već Hrvati primili sv. krst, vrlo su nejasni. Najstariji njezin spomen nije, kako se do Sufflaja općenito mislilo, u buli Aleksandra II., iz g. 1067, koja je barem 100 godina mlađa krivotvorina; međutim autentična je bula od 8. I. 1089, kojom protupapa Klement III. (Wibert iz Ravenne) podlaže Bos. biskupiju na molbu »slavnog slovinskog kralja Bodina« metropolitu njegove države u Baru. Bos. biskupija spominje se dva put u rimskom popisu biskupija katoličkog svijeta t. zv. »Provinciale vetus«, jednom kao podložna splitskom, a drugi put dubrovačkom nadbiskupu. Onaj odlomak, koji među područnim biskupijama Salone-Splita, metropole Dalmacije i Hrvatske, nabraja i bosansku, potječe iz I. polovice 11. st., negdje oko 1040.

Bos. biskupija priznavala je svojim metropolitom najprije splitskog nadbiskupa, pa na kratak čas barskoga (stvarno, premda ne i zakonito), zatim, u 12. st., barem od Kulina bana, dubrovačkoga. U dubrovačkom arhivu sačuvan nam je u originalu 750 godina stari spis, koji radi o stvarima, vezanim s posvetom odabranika za bosansku biskupsku stolicu. Ta se posveta redovito obavljala u Dubrovniku po dubrovačkom nadbiskupu. Bosanski biskupi nose isključivo narodna imena (Vladislav, Milovan, Radogost u 12. st.) i služe se slavenskim jezikom u službi Božjoj. Bos. biskupija nije nikada spadala ni pod koju istočnu, grčku ili srpsku metropoliju (Ohrid, Drač ili Žižu); Drina je činila tisućljetnu neprebroduvu granicu.

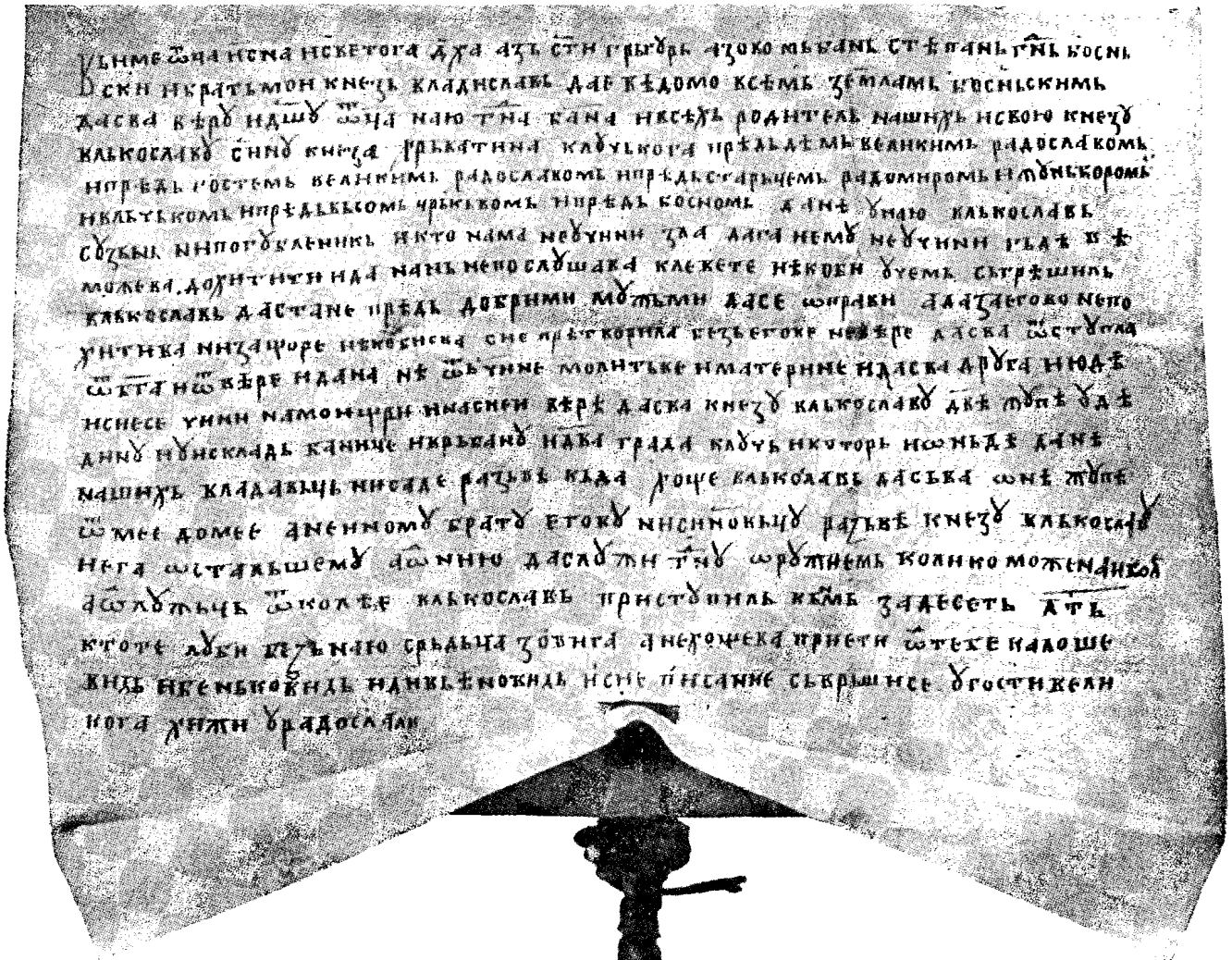
Kao sjedište bos. biskupa spominje se za bana Ninoslava 1238 i 1244 mjesto Brdo u župi Vrhbosni s katedralom sv. Petra i kaptolom. Pod bos. biskupa spada sav teritorij prave Bosne, Usore i Soli, koji se širio sa širenjem bosanske države. U 15. st. graniči Bos. biskupija na Savi s pečujskom, zatim od prilike na crti Bos. Petrovac—Boča—Kotorvaroš—Motajica sa zagrebačkom. Zapadna međa bila je s kninskom biskupijom, kojoj pripada porječje gornje Une (Pset) i Unca, zatim sa splitskom, kojoj je podložno starohrvatsko Livno i Glamoč te konačno s duvanjskom (uz Duvno pripada joj po svoj prilici Rama i Kupres). Na jugu Neretve prostire se stonska (zahumska) biskupija. Na teritoriju današnje Herceg-Bosne prostiralo se osim Bosanske djelomično još osam drugih katoličkih biskupija. S krbavskom, makarskom i trebinjskom biskupijom nije bosanska imala zajedničke granice.

Nakon kratkog razdoblja izravne podložnosti bosanskog biskupa Svetoj Stolici bez posredstva ijednog metropolite (1238—1247) bi on nastojanjem politike ugarsko-hrvatskih kraljeva podložen nadbiskupu u Kaloči (1247), ne na sreću katoličanstva u Bosni. Kraće vrijeme nakon toga prenese bosanski biskup svoje sjedište iz Bosne u Đakovo, koje mu je uz druge prostrane posjede bio darovao herceg Koloman 1239. Utjecaj biskupa iz Đakova na Bosnu sve se više gubio, dok nije posve iščezao. Razlog napuštanja Bosne bila je opasnost pred novom sektom ili crkvom u Bosni, koja se pojavila u doba Kulinova banovanja; pristaše je zovu »Crkvom bosanskom« (v.), a protivnici patarenskom. Tako Bosna, koja je po izvješću papinskih legata bila deset dana hoda dugačka i u kojoj je po nalogu papinu trebalo osnovati još dvije-tri nove biskupije, ostade uopće bez ikakva biskupa, koji bi u njoj stolovao.

Kao borci protiv patarenstva u Bosni javljaju se u 13. st. članovi novih, prosjačkih redova. To su najprije dominikanci, koji daju bos. biskupa bl. Ivana Teutonika (1233—1236) i nekoliko njegovih nasljednika, a zatim franjevci, koji dominikance radi nesuglasica s njima istiskuju iz Bosne presudom Svete Stolice 1330. Prvi franjevci dođoše u Bosnu u Podrinje 1291. Bosanska franjevačka vikarija osnovana je 1340, a prvi vikar, fra Peregrin Saksonac, postaje domala i biskupom. Franjevci još više nego dominikanci stekoše u Bosni neprolaznih zasluga. Među sinovima sv. Franje u Bosni bio je znatan broj velikih muževa: herceg-joskih mučenika, izvršnih biskupa i misionara, poznatih

ISPRAVA BANA STJEPANA KNEZU VUKOSLAVU HRVATINJCU, izdana poslije 1325 pred »djedom« i drugim predstavnicima »crkve bosanske«:

»V' ime ot(')ca i s(i)na i svetoga d(u)ha. Az' s(ve)ti Gr'gur' a zovom' ban' Stépan', g(ospo)d(i)n' bosn'ski i brat' moi knez' Vladislav', da je védomo vsém' zemlam' bosn'skim', dasva véru i d(u)šu ot(')ca najug(ospo)d(i)na bana i vséh' roditel' naših' i svoju knezu Vl'koslavu, sinu kneza Hr'vatina klučkoga, préd' d(é)dom' velikim' Radoslavom' i préd' gostem' velikim' Radoslavom' i préd' star'cem' Radomirom' i Zun'borom i Vl'čkom' i préd' v'som' cr'kvom' i préd' Bosnom', da né u naju Vl'koslav' suz'n' ni pogubljenik', i kto nama ne učini zla, da ga i jemu ne učini, g'de vé moževa dohititi, i da na n' ne poslušava kleвете. I jako bi u čem' s'gréšil' Vl'koslav', da stane préd' dobrimi muž'mi, da se opravi, a da za jegovo ne pohitiva ni za štore. I jako bisva sie prétvorila bez' jegove nevére, da sva ot(')stup(i)la od' Boga i ot' vére, i da na(m') ne of'čine molit've i materine, i da sva druga ljudé. I sie se čini na Moištri. I na siei' vére dasva knezu Vl'koslavu dvé župé u d(é)dinu i u isklad', Banice i Vr'banu, i dva grada, Kluč' i Kotor'. I on'de da né naših' vladav'c' ni sade, raz'vé k'da hošte Vl'koslav'. Das'va oné župé ot' meje do meje, a ne inomu braću jegovu ni sinov'cu, raz'vé knezu Vl'koslavu i jega ostal'semu; a od' niju da služi g'ospo)d(i)nu oruzijem', koliko može najbolje. A od' Luž'c', otkolé je Vl'koslav' pristupil' k' n(a)m', za deset' l(é)t', kto te lubi, bez' neju sr'd'ca zovi ga. A ne hošteva prijeti od' tebe Kaloševic' i Ben'kovic' i Div'enovic'. I sie pisanie s'v'r'ši se u gosti velikoga hiži u Radoslali.«

pisaca i narodnih boraca. Bosanski fratari, »ujak« u ustima naroda, prilagodio se metodama i duhu osebujne i krvave Bosne u doba patarena i Osmanlija. U najteža vremena spasava on katolicizam u Bosni uz pomoć malobrojnih svjetovnih svećenika, većinom glagoljaša, koji se održaše u Bosni još do u prvu polovinu 19. st. Franjevci su tokom vjekova imali u 45 bosanskih mjesta svoje samostane. Na bosansko-hercegovačkom tlu bilo je i drugih redovnika (dominikanci, pavlini, templari), od kojih su najstariji benediktinci sa samostanom u Čičevu kod Trebinja (S. Petrus in Campo), barem iz 11. vijeka.

Gotovo do zadnjih godina Kulinove vlade pod konac 12. st. bila je Bosna u narodnom i vjerskom pogledu homogena država. Ikavski govor, specifično hrvatsko narječje, suvereno je vladao cijelim bosanskim područjem od mora do Drine. Čak i pogranični predjeli prema Srbiji, oko Foče i Goražda na Drini, go-

vorili su ikavicom. Tamo se nalaze sela Sutiska i Tintište, tamo vojvoda Miotoš »usiče (nadgrobnji) kamen« ili još bolje »bilig«, kako stoji na epitafiju, započetom »uime prisvete Troice«, bosanskom gosta Milutina, rodom iz Crnica, sela stare općine Rimpapići. Jednako tako na istom teritoriju sve do Drine narod je bio do pojave patarenstva jedinstven i u vjerskom pogledu. U najstarijem popisu biskupskih crkava i posjeda u pravoj Bosni za bana Ninoslava 1244 — danas tek s mukom i kroz tamu otkrivamo pojedina spomenuta mjesta — zastupana je ne samo sredina zemlje (biskupsko sjedište u Brdu; zatim Vrutci na vrelu Bosne, Bulino kod Hadžića i Knežpolje, sve u župi Vrhbosni; Buljina u župi Neretvi, Rotilj u ž. Lepenići,